

„Tamista esi nerealus žmogus“: keletas štrichų kairiojo inteligento ir istoriko Stasio Matulaičio portretui

Gintaras Mitrulevičius, Ramūnas Trimakas

Mykolo Romerio universitetas, Politikos ir vadybos fakultetas, Politikos mokslų institutas,
Valakupių g. 5, Vilnius,
el. p.: mitrgint@gmail.com, ramūnas.trimakas@mruni.eu

Anotacija. Straipsnyje pristatomi pagrindiniai istoriko Stasio Matulaičio biografijos ir mokslinės veiklos faktai, ypatingą dėmesį skiriant paskutiniams jo gyvenimo metams. 1950 m. lapkričio 10 d. S. Matulaičio viešas pasisakymas Lietuvos TSR mokslų akademijos Istorijos institute prieš instituto vadovą Juozą Žiugždą kaip istorijos klastotoją yra vienas iš mėginimų pasipriešinti totalitarinės sistemos vykdytai istorinės atminties kontrolės ir indoktrinacijos politikai pavyzdžių. Pats ilgus metus įsitikinęs savo veiklos teisingumu bolševikas ir sovietinės sistemos šalininkas S. Matulaitis kritiškai apmąstė ankstesnę savo poziciją ir tapo nesutaikomu sovietinio režimo priešininku. S. Matulaičio gyvenimiškos metamorfozės atspindi dramatiškas epochos permainas. Šiame straipsnyje S. Matulaičio pažiūrų evoliucija įvertinama įvairių kitų savo laiku bolševizmu susižavėjusių kairiųjų inteligentų ar tiesiog SSRS simpatizavusių kairiųjų intelektualų požiūrių į sovietinį režimą evoliucijos ir nusivylimo sovietine santvarka kontekste.

Prie straipsnio pridedami 4 priedai: 1) LTSR valstybinio istorijos ir revoliucijos muziejaus darbuotojų dokumentas apie 1957 01 21 surastus S. Matulaičio rašalu rašytus antikomunistinio turinio rankraščius (atsišaukimą „Piliečiai“ ir dienoraštį); 2) 1950 11 17 – 1950 12 17 rašalu rašyto S. Matulaičio dienoraščio spausdinimo mašinėle spausdintas nuorašas; 3) S. Matulaičio rašalu rašyto atšišaukimo „Piliečiai“ spausdintas nuorašas; 4) S. Matulaičio anoniminis laiškas „Tiesos“ redakcijai su priedašu „įduoti R. Šarmaičiui“ (rankraštinis originalas ir šio straipsnio autorių surinktas spausdintinis tekstas). Pirmi trys priedai iki šiol visos apimties nebuvo publikuoti.

Esminiai žodžiai: Stasio Matulaičio biografija, sovietinė istoriografija, istoriko santykis su totalitariniu režimu, ideologijos ir cenzūros poveikis istorijos mokslui, konfliktas Istorijos institute 1950 m.

Abstract. The article presents the main facts from the biography and scientific activity of historian Stasys Matulaitis with a special focus on the final years of his life. Matulaitis' public speech delivered on 10 November 1950 in the Institute of History of the Academy of Sciences of the Lithuanian Soviet Socialist Republic which was targeted against the head of the institute Juozas Žiugžda as a falsifier of history is one of the examples of attempted resistance to the policy of control and indoctrination of historical memory undertaken by the totalitarian system. A former long-year Bolshevik and advocate of the Soviet system convinced in the rightness of his activities, Matulaitis took a critical approach towards his earlier position and became an unpersuadable opponent of the Soviet regime. The metamorphoses of Matulaitis' life reflect the dramatic changes of the epoch. The present article evaluates the evolution of Matulaitis' attitudes in the context of the attitudes of various other leftist intellectuals who admired Bolshevism for a certain period of time in their lives or leftist intellectuals who were simply sympathizing with the USSR towards Soviet regime and their disappointment with it. The article comes with some previously fully unpublished Matulaitis' texts of anti-Soviet content: the act of finding of anti-Soviet texts (Matulaitis' proclamation Citizens and Diary), written by the employees of the State Museum of History and Revolution of Lithuanian Soviet Socialist Republic, Matulaitis' Diary written at the end of 1950 and a proclamation Citizens as well as his anonymous letter to the editorial office of the newspaper Tiesa.

Keywords: biography of Stasys Matulaitis, Soviet historiography, historian's relationship with the totalitarian regime, effect of ideology and censorship on the studies in history, the conflict in the Institute of History in 1950.

Įvadas

2016 m. sueina 150 metų, kai 1866 m. spalio 24 d. gimė, ir 60 metų, kai 1956 m. balandžio 10 d. mirė gydytojas, rašytojas, tautinio judėjimo veikėjas, politikas ir istorikas Stasys Matulaitis. Stambaus ūkininko Jurgio Matulaičio, gyvenusio Stebuliškių kaime, Liudvinavo valsčiuje, sūnus laikytinas vienu iš ryškiausių XIX a. pab. – XX a. pirmosios pusės Lietuvos kairiųjų inteligentų. Sudėtingos kairiųjų pažiūrų S. Matulaičio gyvenimo peripetijos buvo glaudžiai susijusios su svarbiais Lietuvos visuomeninio ir politinio gyvenimo įvykiais. Jų veikiamą ir jas veikusią asmeninę, intelektualinę bei politinę biografiją apėmė XIX a. antrosios pusės – XX a. pirmosios pusės Lietuvos istorijos įtampą, dramatiškumą ir prieštarumą. Ypač verta atkreipti dėmesį į kai kuriuos mažai žinomus ar net, ko gero, visai iki šiol nežinotus S. Matulaičio, kaip istoriko ir politiko, pažiūrų evoliucijos aspektus po Antrojo pasaulinio karo.

Ši stipri ir kūrybinių požiūrių itin produktyvi asmenybė dėl savitos ir savarankiškos pozicijos, kurią, beje, nebijodavo viešai pademonstruoti, užkliūdavo praktiškai visoms valdžioms, į kurių jurisdikciją patekdavo. Paskutinis konfliktas su oficialios valdžios

statybiniais okupuotoje Lietuvoje, išsiplieskęs 1950 m. pab. Istorijos institute, kurio savo-tišku „kaltininku“ buvo S. Matulaitis, jam vos nepasibaigė tragiškai. Dar vieno arešto ir tremties jam pavyko išvengti, tačiau likusieji gyvenimo metai prabėgo alinančios nervinės įtampos ir materialinio nepritekliaus sąlygomis.

Iš pradžių straipsnis buvo sumanytas kaip trumpas, enciklopedinio pobūdžio tekstas, kuris turėjo būti pridėtas kaip įvadinis ar net veikiau labai glaustas paaiškinamas prie pirmą kartą visos apimties viešai skelbiamų šaltinių. Publikuoti pateikiami šaltiniai – tai dokumentas, informuojantis apie 1950 m. pabaigoje surastus S. Matulaičio rašalu rašytus jo dienoraštį ir atsišaukimą „Piliečiai“, šių dokumentų spausdinti nuorašai ir anonimi-nis laiškas „Tiesos“ redakcijai. Vis dėlto šių eilučių autoriai, susipažinę su S. Matulaičio biografija, aktyvia visuomenine pozicija, taip pat jo kaip visuomenės švietėjo, publicisto ir ypač istoriko veikla, ryžosi parašyti platesnį komentarą. Juo labiau kad S. Matulaičio biografija, pradedant indėliu į Tautinį atgimimą ir baigiant moksline veikla Lietuvos marksistinės istoriografijos baruose, tebėra palyginti mažai tyrinėta.

Pateikiami dokumentai atspindi ne vien tik juos parašiusiojo asmeninę nuomonę ir išgyvenimus – greta pasipiktinimo tuomete sistema išdėstomos gana taiklios charakte-ristikos, pateikiama užmarštin jau bebaigiančių nugrimzti faktų.

Istoriko darbo specifiką sovietmečiu, o ypač Josifo Stalino valdymo laikotarpiu, ku-rio kasdienės realijos atsispindi skelbiamuose dokumentuose, taikliai iliustruoja tokia rusų žurnalisto ir sovietinės audiokultūros istoriko Aleksandro Šerelio pateikta citata: „Neatsitiktinai dar 5-ajame deš. profesionalių SSRS istorikų tarpe atsirado karti patarlė: „Kiekvieną dieną Rusijos valstybės istoriją mes atkuriamo iš naujo, priklausomai nuo to, koks vedamasis straipsnis [paskelbtas] naujame svarbiausio partinio laikraščio *Tiesa* (rus. *Правда*) numeryje arba sovietų valdžios pagrindiniame laikraštyje, kuris pavadin-tas *Žinios* (rus. *Известия*).“ O sėniai pridurdavo: „Su sąlyga, jeigu *Žiniose* nėra tiesos, o *Tiesoje* nėra jokių žinių.“¹

Kūrybingai ir originaliai asmenybei, priklausomai nuo politinės konjunktūros ir oficialiosios ideologijos, simbiozė su sovietine valdžia buvo itin nelengvas išbandymas. Įvairūs nurodymai, draudimai ir apribojimai, galų gale besikeičiančios lestinų temų ribos anuomet tapo sudėtingu išbandymu daugeliui dėl geopolitinių permąnų į SSRS įtaką patekusių istorikų. Ne visi buvo linkę prisitaikyti – tokių nesugebančių arba nenorinčių įtikti gyvenimo trajektorijos totalitarinio režimo gniaužtuose neišvengiamai ir brutaliai būdavo pasukamos daugiau ar mažiau tragiška linkme. Šiuo atveju ne išimtis ir S. Ma-tulaičio, gyvenimo saulėlydyje išdrįsusio viešai suabejoti propagandiniais surogatais ir Juozo Žiugždos vadovaujamo Istorijos instituto darbo kokybe, likimas. Vienas iš nedau-gelio išlikusių anuomet jau panirusios į istorijos miglas epochos „paskutinių mohikanų“ mestų iššūkių nesulaukė bent kiek platesnio atgarsio ir išliko tik „maištautojo“ bei kai kurių liudininkų užrašuose, nesitikint, kad užrašai kada nors išvys dienos šviesą. Ilgus

¹ ШЕРЕЛЬ, Александр. *Аудиокультура XX века. История, эстетические закономерности, особенности влияния на аудиторию*. Москва: Прогресс-Традиция, 2004, с. 200.

metus dūlėję sovietinės valdžios nurodymu ayklai prižiūrimuose rankraščių fonduose, šie užrašai nesulaukė ypatingo susidomėjimo ir nepriklausomoje Lietuvoje.

Ar jie buvo žinomi atitinkama tematika besidomintiems specialistams, kol kas neišku. Iki šiol apie juos buvo rašyta tik pastaruoju metu vieno iš šio straipsnio autorių Gintaro Mitrulevičiaus publikacijoje apie S. Matulaitį, paskelbtoje regioniniame kultūros istorijos žurnale „Suvalkija“². Pati S. Matulaičio asmenybė, intensyvi veikla, pradedant Tautinio atgimimo laikotarpiu XIX a. pab., produktyvi kūryba, pradedant publicistika ir baigiant jo kaip istoriko darbais, nusipelno atskiros monografijos.

Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti reikšmingiausias S. Matulaičio biografijos epizodus, daugiausia dėmesio skiriant jo kaip istoriko ir kairiojo inteligento pažiūrų sovietinio režimo atžvilgiu kaitai, analizuojant tai platesniame kairiųjų pažiūrų inteligentų santykių su šiuo režimu istorinės kaitos kontekste.

Pridedami „Dienoraštis“, atsišaukimas „Piliečiai“ ir anoniminis laiškas „Tiesos“ redakcijai akivaizdžiai iliustruoja kairiųjų pažiūrų inteligento santykio su sovietiniu režimu kaitos dramą.

Tikėtina, jog gali atsirasti teigiančių, esą dar ne laikas publikuoti tokius dokumentus, galbūt nėra jokio reikalo kurstyti seniai pamirštas ar tiesiog neprisimintinas aistras, kaip ir jas sukėlusius įvykius. Vis dėlto manytume, kad panašaus pobūdžio archyvinės medžiagos skelbimas, kaip ir, tikėsimės, tolimesnis aptarimas bei diskusijos, taip pat objektyvi kritika, yra būtina.

Varpininkas, socialdemokratas, komunistas: gydytojo, rašytojo ir visuomenininko Stasio Matulaičio veikla iki 1925 m.

1886 m. baigęs Marijampolės gimnaziją, S. Matulaitis įstojo į Maskvos universitetą studijuoti mediciną³. 1891 m. baigęs medicinos studijas S. Matulaitis grįžo į Lietuvą ir pradėjo dirbti gydytoju Aleksote (prie Kauno). 1892 m., norėdamas turėti artimesnį ryšį su Vilniumi, S. Matulaitis išsikėlė dirbti gydytoju į Jiezną. Neįstengdamas čia išsiversti iš gydytojo praktikos jis 1893 m. persikėlė į Balbieriškį. 1895 m. S. Matulaitis išsikėlė iš Balbieriškio ir porą mėnesių pagyvenęs ir padirbęs gydytoju Vilkaviškyje tais pačiais

² MITRULEVIČIUS, Gintaras. „Pilviškių daktaro“ gyvenimo „zigzagai“ (I dalis): gydytojo, rašytojo, kritiko, visuomenininko, politiko ir istoriko Stasio Matulaičio veiklos bruožai iki 1925 m. *Suvalkija*, 2012, Nr. 1, p. 34–42; MITRULEVIČIUS, Gintaras. „Pilviškių daktaro“ gyvenimo „zigzagai“: Stasys Matulaitis ir jo patirtys po 1925 metų – istorikas, politinis emigrantas, tremtinys, aktyvus komunistas ir antikomunistas (II dalis). *Suvalkija*, 2012, Nr. 2, p. 17–29; MITRULEVIČIUS, Gintaras. „Pilviškių daktaro“ gyvenimo „zigzagai“ (III dalis): Stasio Matulaičio „Atsiminimų“ rašymo istorija, keletas fragmentišku ir apibendrintų žvilgsnių į jo gyvenimą. *Suvalkija*, 2013, Nr. 1, p. 31–37.

³ Apie S. Matulaičio mokymąsi pradinėje mokykloje ir Marijampolės gimnazijoje žr. jo atsiminimus: MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 38–69.

metais persikėlė dirbti gydytoju į Pilviškius⁴. Dirbdamas gydytoju S. Matulaitis aktyviai įsitraukė į to meto lietuviškąją visuomeninę veiklą.

Dar besimokydamas Marijampolėje, veikiamas Petro Kriaučiūno ir Jono Mačio-Kėkšto, S. Matulaitis tapo „susipratusiu lietuviu“, skaitė *Aušrą*, o nuo 1884 m. pats jai „rašė korespondencijų“, platinė ją tarp draugų. Studijuodamas mediciną Maskvoje S. Matulaitis priklausė slaptai lietuvių studentų draugijai bei pradėjo rašyti *Varpui* (1890 m. Nr. 5. straipsnis apie Daukantą). Dirbdamas gydytoju Jiezne ir Balbieriškyje S. Matulaitis daug rašė *Varpui* ir *Ūkininkui* bei platinė draudžiamus lietuviškus raštus. S. Matulaitis ne tik rašė į *Varpą* ir *Ūkininką* bei aktyviai platinė valdžios draudžiamą lietuvišką spaudą, bet ir aktyviai įsitraukė į varpininkų judėjimą, tapo knygnešiu, buvo vienas asmenų, turėjusių didžiausią įtaką nelegalios lietuviškos spaudos platintojų ir skaitytojų draugijai „Sietynas“. S. Matulaitis dalyvavo varpininkų suvažiavimuose, juose atstovavo kairiajam varpininkų sparnui ir netrukus tapo vienu iš pačių svarbiausių varpininkų judėjimo veikėjų⁵. 1893 m. jis kartu su Kaziu Griniumi ir V. Palukaičiu buvo išrinktas į *Varpo* komisiją.

Aštrūs publicistinio pobūdžio S. Matulaičio raštai daliai varpininkų nepatiko, todėl 1894 m. Mintaujoje vykusiame judėjimo suvažiavime, kur dalyvavo ir pats S. Matulaitis, buvo sudaryta „literatiškoji komisija“ *Varpo* „žarijoms prigesinti“⁶. Tačiau šių „žarijų prigesinti“ nelabai pavyko – 1895 m., persikėlęs į Pilviškius, S. Matulaitis pats tapo abiejų

⁴ Apie S. Matulaičio mokymąsi pradinėje mokykloje ir Marijampolės gimnazijoje žr. jo atsiminimus: MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 42–85.

⁵ Apie S. Matulaičio kaip varpininko ir knygnešio veiklą žr.: MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 86, 96–105; GRINIUS, Kazys. *Atsiminimai ir mintys*. Tübingen: Patria, 1947, t. I, p. 205, 213–218; Stasys Matulaitis. Iš: *Lietuvių enciklopedija*. T. XVII. Boston (Mass.): Lietuvių enciklopedijų leidykla, 1959, p. 521; BŪTĖNAS, Julius. *Vinco Kudirkos bendražygiai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993, p. 55–57; MERKYS, Vytautas. *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoj – XX a. pradžioje*. Vilnius: Mokslas, 1982, p. 119–128; MERKYS, Vytautas. *Knygnešių laikai. 1864–1904*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994, p. 268–269; MERKYS, Vytautas. *Draudžiamosios lietuviškosios spaudos kelias, 1864–1904: informacinė knyga*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 252–253; ILGŪNAS, Gediminas. *Kazys Grinius*. Vilnius: Pradai, 2000, p. 56, 87–88, 90; KALUŠKEVIČIUS, Benjaminas; MISIUS, Kazys. *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai, 1864–1904*. Vilnius: Diemedis, 2004, p. 298; MERKELIS, Aleksandras. *Didysis varpininkas Vincas Kudirka*. Chicago [Ill.]: Akademinio skautų sąjūdžio Vydūno jaunimo fondas, 1989, p. 224–231, 238, 365.

⁶ Stasys Matulaitis. Iš: *Lietuvių enciklopedija*. Boston, 1959, t. XVII, p. 521.

varpininkų judėjimo spaudos leidinių – *Varpo* ir *Ūkininko* – redaktoriumi ir buvo juo iki 1897 m.⁷

K. Grinius atsiminimuose nurodo, jog S. Matulaitis už *Varpo* ir *Ūkininko* redagavimą nereikalavo ir neėmė jokio atlyginimo. Kuomet S. Matulaitis apsiėmė neatlygintinai redaguoti varpininkų laikraščius, varpininkai šiuos laikraščius spausdinusiai *Otto von Mauderode's* spaustuvei jau buvo skolingi apie tūkstantį markių. Pasak K. Griniaus, „reikia įvertinti Dr. St. Matulaičio piniginę auką“, kadangi, jei „19 mėnesių be atlyginimo redagavusiam *Varpą* ir *Ūkininką* S. Matulaičiui, kaip prieš tai buvusiam varpininkų laikraščių redaktoriui Jonui Kriaučiūnui, būtų mokama po 50 rublių per mėnesį, tai būtų susidarę 950 rublių, arba 2100 markių“. K. Grinius tęsia: „Negana to, S. Matulaitis 1897 m. ir 1898 m. kiekvieną mėnesį aukodavo laikraščių redagavimo reikalams ir kad tuo laikotarpiu jo viso buvo paaukota ne mažiau kaip 1500 rublių. <...> argi reikia didesnio pasiukojimo vieno žmogaus: ir patsai dirbo, ir pinigus mylimam reikalui klojo, ir dėl to reikalo 3 metus ištrėmimo gavo. <...> tokio kito mecenato varpininkai turbūt neturėjo...“⁸

Redaguodamas *Ūkininką* ir *Varpą* ir daug ką jiems pats rašydamas S. Matulaitis suteikė varpininkų spaudai „aštrią bei kairesnę linkmę, nes Mintaujos „literatiškoji komisija“ jo nesugebėjo paveikti“. Kaip teigia K. Grinius, „S. Matulaitis tuojau pakėlė laikraščiuose griežtumą, rašydamas apie carą ir jo valdžią“. Taip pat, S. Matulaičiui tapus varpininkų laikraščių redaktoriumi, K. Griniaus manymu, „ir prieš klerikalus imta griežčiau rašyti“. Pasak K. Griniaus, „varpininkų laikraščiai tapo karingi“, kas „jaunimui patikdavo, bet vyresnio amžiaus varpininkai ir skaitytojai, ypač kurie turėdavo valstybines pareigas, ėmė tokios literatūros bijotis ir prikaišiodavo komitetui (varpininkų komitetui – aut. past.), kam taip smarkiai su carizmu kovojama, kam apie Lietuvos nepriklausomybę svajojama, kam erzinamas tas kol kas dar gana nerangus šiaurės meškinas, kuris įerzintas gali daug bėdų lietuviams pridaryti“⁹.

⁷ MERKYS, Vytautas. *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*. Vilnius: Mokslas, 1982, p. 121. S. Matulaičiui redaguoti *Varpą* ir *Ūkininką* buvo gana keblu, nes jis šiuos įsipareigojimus turėjo atlikti, gyvendamas Lietuvoje, laisvu nuo gydytojo darbo laiku. Redagavimo procesas taip pat buvo gana sudėtingas: kaip pasakojama paties S. Matulaičio atsiminimuose, laikraščių rankraščiai iš Tilžės nurodytu adresu buvo persiunčiami į Eitkūnus, iš kur artimas jo pažįstamas, tarnautoju Kybartų muitinėje dirbęs Suvalkų gubernijos pasienio karių brigados vado sūnus (ir todėl galimybių pereiti per sieną turėjęs) totorius Juozas Vilčinskas rankraščius pergabendavo per sieną į Kybartus. Čia sutartą dieną atvažiavęs S. Matulaitis pasiimdavo rankraščius, nusinešdavo juos į Virbalį, pas savo gimnazijos laikų draugą burmistrą Joną Mačį (poetą, rašiusį į *Aušrą* ir *Varpą* Kėkšto slapyvardžiu). S. Matulaitis naktį pastarojo miegamajame laikraščius ir redaguodavo, J. Mačiui savo „valgomajame kiaurą naktį geriant ir kortoms lošiant“. Per naktį peržiūrėjęs ir pataisęs rankraščius ir korektūras, o jeigu trūkdavę medžiagos, pats ką nors parašydavęs, S. Matulaitis darbo rezultatus įduodavo J. Vilčinskui persiūsti į Tilžę, o pats traukiniu grįždavo į Pilviškius prie savo kasdienių gydytojo pareigų. Žr.: MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 91–92, 99–100; MERKELIS, Aleksandras. *Didysis varpininkas Vincas Kudirka*. Chicago [III.]: Akademinio skautų sąjūdžio Vydūno jaunimo fondas, 1989, p. 225–226; BŪTĖNAS, Julius. *Vinco Kudirkos bendražygiai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993, p. 55–56; KALUŠKEVIČIUS, Benjaminas; MISIUS, Kazys. *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai, 1864–1904*. Vilnius: Diemedis, 2004, p. 298.

⁸ GRINIUS, Kazys. *Atsiminimai ir mintys*. Tübingen: Patria, 1947, t. I, p. 215–216.

⁹ Ten pat, p. 213–216.

Tokia S. Matulaičio redaguojamų varpininkų spaudos leidinių evoliucija neturėtų stebinti. Dar studijuodamas Maskvoje S. Matulaitis pradėjo domėtis socializmo idėjomis. Baigdamas Maskvos universitetą, jis 1891 m. parengė populiarią socialistinio pobūdžio brošiūrą *Kas yra, o kas bus* (pasirašyta Našlio slapyvardžiu ši brošiūra pasirodė 1895 m., o vėliau, 1904 m., ji LSDP lėšomis buvo išleista pakartotinai). Grįžęs iš Maskvos į Lietuvą, S. Matulaitis iš lenkų kalbos į lietuvių kalbą išvertė socialistinio turinio B. Sviderskio *Darbą ir kapitalą* (išleista 1896 m.), taip pat iš vokiečių į lietuvių kalbą – C. A. Schrammo *Apie turtų išdirbimą* (išleista 1900 m.) bei V. Libnechto *Vorus ir muses* (išleista 1903 m., antrą kartą 1905 m.)¹⁰.

1895 m. viename iš savo straipsnių *Varpe* S. Matulaitis kritiškai vertindamas (anot jo, „pasmekdamas“) „menkavertes *Ūkininko* redakcijos leidžiamas knygeles“ pasiūlė „blaiviai žiūrėti į gyvenimą ir leisti socialistinio turinio raštus“ bei „tiesiog nurodė, kad ateitis priklausys ne buržuazijai, o darbininkams“, kurie, anot straipsnio autoriaus, iki šiol negalėjo naudotis buržuazijos skelbiamomis laisve ir lygybe ir kurie, „nežiūrint laikančios savo rankose valdžią buržuazijos žabangų ir persekiojimų, kas metai vis drąsiau reikalauja savo tiesų ir tikisi jau neužilgo sugriausią buržuazijos viešpatystes ir įgyvendinsią savo idealus“, kurie „vadinasi baisiu kelintam žodžiu – socializmas, o tie nešiotojai progreso, apaštalai naujų geresnių laikų – socialistais“¹¹.

1895 m. S. Matulaitis, kaip ir kai kurie kiti to meto varpininkų vadovybės nariai, pvz., K. Grinius ir Juozas Bagdonas, užmezgė kontaktus su Vilniuje veikiančia lietuvių socialdemokratų grupe, vadovaujama Alfonso Moravskio ir Andriaus Domaševičiaus. Kaip savo atsiminimuose rašo pats S. Matulaitis, jis gyvendamas Pilviškiuose dažnai lankydavosi Vilniuje ir domėjosi A. Moravskio ir A. Domaševičiaus vadovojamų socialdemokratiškos veiklos veikla¹². Kai kurių istorinių šaltinių duomenimis, būtent 1895 m. per Velykas pas J. Bagdoną Naumiestyje vykusiam kairiųjų varpininkų pasitarime su A. Domaševičiumi buvo sutarta steigti Lietuvių socialdemokratų partiją, siekiant atitraukti kairiuosius darbininkus nuo lenkų socialistų įtakos ir juo sulietuvinti. Šiame pasitarime S. Matulaitis perskaitė pranešimą *Kas yra ir kas bus*, kuris, kaip jau minėjome, tais pačiais metais buvo išleistas atskira brošiūra¹³.

S. Matulaitis kartu su varpininkais K. Griniumi ir J. Bagdonu 1895 m. dalyvavo Lietuvos socialdemokratijos organizaciją įkūrusioje Vilniaus lietuvių socialdemokratų konferencijoje, o 1896 m. visi šie trys varpininkai dalyvavo ir galutinai organizaciniu bei programiniu požiūriais susiformavusios Lietuvių socialdemokratų partijos – LSDP – Vilniuje vykusiam suvažiavime, kuriame buvo priimta pirmoji LSDP programa. Nors kai kuriuose šaltiniuose (pvz., randamuose jo asmens bylose, buvusioje Lietuvos komunistų

¹⁰ MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 105–106, 126–132.

¹¹ Ten pat. p. 131.

¹² Ten pat.

¹³ GRINIUS, Kazys. *Atsiminimai ir mintys*. Tübingen: Patria, 1947, t. I, p. 209.

partijos istorijos archyve) nurodoma, kad S. Matulaitis LSDP nariu buvo nuo 1895 m.¹⁴, tačiau pats S. Matulaitis vėliau ne kartą yra nurodęs, kad į LSDP jis įstojo 1896 m. ir kad jam šiais metais „pasibaigė socializmo išvakarės“¹⁵. Tapęs socialdemokratu ir pradėjęs bendradarbiauti LSDP spaudoje¹⁶, S. Matulaitis iš varpininkų veiklos visiškai nepasitraukė (iki 1896 m. pab. redagavo varpininkų laikraščius) ir dėl to vėliau buvo kritikuotas sovietinių istorikų¹⁷.

1895–1898 m. laikotarpiu aktyvaus varpininko ir socialdemokrato S. Matulaičio įtaką nelegaliam lietuvių tautiniam judėjimui Suvalkijoje iškalbingai liudija 1898 m. Policijos departamento vicedirektoriaus pranešimas Ypatingajam pasitarimui dėl valstybės saugumo, kur sakoma, jog „visi šio krašto gyventojai nepaprastai nusiteikę prieš vyriausybę dėl tokių veikėjų ir vadovų kaip gydytojas Matulaitis, krautuvininkas Kačergis, valstietis... Lozoraitis ir panašiai“¹⁸. Atrodo, jog „žandarai įtarė, kad S. Matulaičio įtaka Pilviškių bei aplinkinių kaimų gyventojams labai didelė, čia skaitoma gausybė lietuviškų knygų, ypač laikraščių“¹⁹. Policijos susidomėjimas S. Matulaičio veikla lėmė tai, jog jis žandaro Andrejaus Vonsiackio buvo įtrauktas į lietuviškos spaudos platintojų ir rėmėjų bylą, vadinamąją „Sietyno bylą“²⁰. 1897 m. rugpjūčio 29 d. žandarai darė kratą jo bute (kuriai jis, anot A. Merklio, „gudrus konspiratorius“, buvo pasiruošęs), jam buvo užvesta byla²¹.

Trūkstant įkalčių, S. Matulaitis nebuvo suimtas. Tačiau jis buvo apkaltintas „politine neištikimybe“ ir 1898 m. birželio mėn. gavo nurodymą per septynias dienas išvykti trejiems metams iš Lietuvos – tokiam laikui buvo ištremtas gyventi į netolimą pasirinktą Rusijos guberniją²². Du mėnesius pagyvenęs Peterburge, po to kurį laiką gyveno ir dirbo gydytoju keliose Rusijos vietose: iš pradžių Sasykolio kaime Astrachanės gubernijoje, vėliau – Ust Sysolske Vologdos gubernijoje (dabar Syktyvkaro miestas Komijoje). Pasibaigus

¹⁴ MATULAITIS, Stasys. [Asmens byla]. *Lietuvos ypatingojo archyvo Lietuvos komunistų partijos Dokumentų skyrius* (toliau – LYA LKP DS), f. 77, ap. 28, b. 7004, l. 2, 4.

¹⁵ MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 136.; MATULAITIS, Stasys. Dokumentai. *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – VUB RS), f. 1. – f. 1001; [MATULAITIS, Stasys]. *Mano chronologija*. LYA LKP DS, f. 10507, ap. 1, b. 1, l. 1.

¹⁶ Žr. VIDMANTAS, Edvardas. *Lietuvos darbininkų periodinė spauda 1895–1917*. Vilnius, 1979, p. 14, 20–21.

¹⁷ Žr.: ŠARMAITIS, Romas. Stasio Matulaičio „Atsiminimai“. *Komunistas*, 1958, Nr. 2, p. 55; ŠARMAITIS, Romas. *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža. T. 1*. Vilnius, 1971, p. 62.

¹⁸ MERKYS, Vytautas. *Knygnešių laikai. 1864–1904*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994, p. 268–269.

¹⁹ KALUŠKEVIČIUS, Benjaminas; MISIUS, Kazys. *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai, 1864–1904*. Vilnius: Diemedis, 2004, p. 298.

²⁰ Apie „Sietyno“ bylą žr. MERKYS, Vytautas. *Knygnešių laikai. 1864–1904*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994, p. 267–272.

²¹ MERKYS, Vytautas. *Draudžiamosios lietuviškosios spaudos kelias 1864–1904*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 252; MERKELIS, Aleksandras. *Didysis varpininkas Vincas Kudirka*. Chicago [Ill.]: Akademinio skautų sąjūdžio Vydūno jaunimo fondas, 1989, p. 229–231.

²² Ten pat. Taip pat žr.: MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 110–114, 118–121; MATULAITYTĖ, Aldona. *Norėjau būti kareiviu*. Vilnius: Vaga, 1971, p. 7–8.

trejų metų tremties terminui S. Matulaitis dar keletą mėnesių gyveno Peterburge, lankė gydytojų tobulinimosi kursus, o po to 1901 m. pab. sugrįžo į Lietuvą.

Pastebėtina, kad tremties Rusijoje pradžioje S. Matulaičiui iškilus „vedybų klausimui“ jis vedė vilnietę Vilhelminą Mackevičiūtę, kilusią iš lenkiškos šeimos, bet lietuvių simpatikę. Anksčiau jis neplanavęs vesti, tačiau vedė tam, kad „baisu į Rusiją vienam važiuoti“, ir tam, kad, kaip K. Griniui sakėsi pats S. Matulaitis, vedė jis „labiausiai dėl to, kad Rusijoje nereikėtų rusės vesti“. Stasio ir Vilhelminos Matulaičių šeiminis gyvenimas, nors jie susilaukė keturių vaikų (trijų dukrų – Aldonos, Katrės bei Laimos – ir vieno sūnaus Kęstučio), klostėsi, kaip rodo jų tarpusavio susirašinėjimas po Antrojo pasaulinio karo, itin sudėtingai²³.

Kalbant apie S. Matulaičio veiklą Lietuvoje XIX a. pab., reikėtų nepamiršti, kad laikotarpiu iki tremties į Rusiją jis, be anksčiau apibūdintų veiklos krypčių, dar reiškesi ir kaip rašytojas bei literatūros kritikas, medicinos ir kitų mokslų populiarintojas, vertėjas bei kaip pradedantis būsimo istorikas.

Kaip grožinės literatūros kūrėjas S. Matulaitis iš pradžių rašė poeziją, vėliau – apsakymus ir satyras²⁴. 1891 m. ir 1892 m. jis parašė eilėraščius *Dėl ko man liūdna* bei *Pakol jaunystė dar mūsų širdis šildo*, 1892 m. – apsakymą *Jei aušra išaušo, užtekės ir saulė*, kuris buvo paskelbtas *Ūkininko* kalendoriuje. Netrukus pasirodė beletristinio-publicistinio pobūdžio kūriniai *Sėkla išdygo ir išbujojo* (1893 m.), *Kaip senis Makrickas prieš lietuvišką kovojo?* (1894 m.).

S. Matulaitis XIX a. paskutiniame deš. parašė keletą antiklerikalinio pobūdžio satyrų: *Parmazonas, arba baisumas dievo rūstybės* (išleido 1897 m.), *Smertis* (išleido 1900 m.) ir *Pragaro gelmės* (išleido 1904 m.), kurios buvo išleistos atskiromis knygelėmis. O tokie S. Matulaičio grožinės literatūros kūriniai kaip *Pavogti arkliai ir Mendelis* (1896 m.), *Medėjo pasakojimas* (1896 m.) priskiriami prie pasakų žanro. Kalbant apie S. Matulaičio literatūrinę veiklą ankstyvuojų jo visuomeninės ir kūrybinės veiklos laikotarpiu galima paminėti, kad pačioje XX a. pr. jis, remdamasis italų rašytojo R. Džiovanjoli (*Giovanoli*) to paties pavadinimo istorine apysaka, parašė apysaką *Spartakas* (1904 m.).

XIX a. pab. S. Matulaitis pasireiškė ir kaip literatūros kritikas – parašė apie dvidešimt kritikos straipsnių bei recenzijų²⁵. Vieni iš ryškesnių tokių tekstų yra *Dainų skrynelė*.

²³ MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 114–117; GRINIUS, Kazys. *Atsiminimai ir mintys*. Tübingen: Patria, 1947, t. I, p. 213; MATULAITIS, Stasys. *Laiškai*. VUB RS, f. 1 – f. 997, l. 3–9, 11–16.

²⁴ Apie S. Matulaitį kaip rašytoją žr.: SPRINDIS, Adolfas. S. Matulaitis. Iš: MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*, Vilnius, 1957, p. 4–8; *Lietuvių literatūros istorija: XIX amžius*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 550–553; KOSTKEVIČIŪTĖ, Irena. *Kritinis realizmas lietuvių prozoje XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956, p. 81–84; *Lietuvių literatūros istorija*. T. 2. Vilnius: Vaga, 1982, p. 200–203.

²⁵ Apie S. Matulaitį kaip literatūros kritiką žr.: SPRINDIS, Adolfas. S. Matulaitis. Iš: MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 8–11; SPRINDIS, Adolfas. *Lietuvių literatūrinė kritika. 1861–1905*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 199–220; *Lietuvių literatūros kritika*. T. 1. Vilnius: Mintis, p. 229–231; *Lietuvių literatūros istorija: XIX amžius*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 219–221, 553.

Eilės Adomo Jakšto (1894), Mūsų poezija. Lietuvos kanklės. Išleido V. Kalvaitis (1896), Ūkininko priedai 1894 metų (1895), Tarp skausmų į garbę. Poema iš dabartinių laikų. Parašė St. Garnys (1895 m., apie Maironio poemą Tarp skausmų į garbę).

Anot šiandienių lietuvių literatūros istorikų ir literatūros kritikų, S. Matulaitis atstovavo XIX a. pab. – XX a. pr. dalies inteligentijos interesams, tad ir jo kūryba įdomi tuo, kad joje atskleidžiamas dalies inteligentijos požiūris²⁶. Galima teigti, kad S. Matulaičio literatūriniai kūriniai (tiek poezija, tiek proza (satyros), tiek ir jo literatūrinė kritika) atspindi jo, kaip to meto kairiojo inteligento, veikiamo marksistinio socializmo idėjų, poziciją. Dėl to, kaip teigia literatūros istorikai, jo „eilėraščiai pasižymi ryškiais visuomeniniais motyvais, tuometinės visuomeninės santvarkos smerkimu, šaukimu į kovą dėl geresnės ateities“ ir yra „pilni deklaratyvaus patoso...“²⁷

Pasak lietuvių literatūros istoriko P. Naujokaičio, „S. Matulaičio eilėraščiai yra socialinio turinio, aiškaus agitacinio tono“ ir jie, minėto autoriaus požiūriu, gali būti pavadinti „eiliuota politine publicistika“²⁸. Lietuvių literatūros istorijos tyrinėtojų požiūriu, ryškūs visuomeniniai motyvai ir tam tikras angažuotumas atsispindi ir S. Matulaičio prozoje. Jo satyrose pastebimas itin aiškus antiklerikalizmas. Tenka pabrėžti, kad, ne vieno literatūros istoriko manymu, S. Matulaičio grožinės literatūros kūriniai nebuvo aukšto meninio lygio²⁹.

Aiškus angažuotumas, literatūros istorikų požiūriu, pastebimas ir S. Matulaičio literatūrinėje kritikoje. Anot minėto P. Naujokaičio, S. Matulaičio literatūrinėje kritikoje atsispindėjo „materialistinė ideologija“³⁰. Pasak minėto literatūros istoriko, S. Matulaitis „atmetė literatūrinę estetiką ir reikalavo, kad literatūra tarnautų socialiniams reikalams, būtų pažangių idėjų skelbėja“³¹. P. Naujokaičio manymu, savo literatūrinėje kritikoje S. Matulaitis „pritaikė literatūros vertinimui marksistinius kriterijus“ ir „nebuvo objektyvus“³². Pasak šiandienių literatūros istorikų, S. Matulaičio literatūrinė kritika, „kaip ir visa to meto kairioji kritika, buvo pernelyg angažuota, kūrinių meninė analizė silpna, kai kur į ją ir visai nekreipiamas dėmesys“³³.

Vis dėlto čia cituoto P. Naujokaičio požiūriu, S. Matulaičio kūryboje „teigiama yra tai, kad jis mėgino literatūrą nukreipti nuo miglotų romantinių svajonių į realų dabarties gyvenimą“³⁴. Anot kai kurių lietuvių literatūrinės kritikos tyrinėtojų, S. Matulaičio „kaip kritiko aktyvumas, jo raštų kovingumas bei aistringumas nemažai prisidėjo prie

²⁶ *Lietuvių literatūros istorija: XIX amžius*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 553.

²⁷ *Lietuvių literatūros istorija. T. 2*. Vilnius: Vaga, 1982, p. 201.

²⁸ NAUJOKAITIS, Pranas. *Lietuvių literatūros istorija. T. I*. Čikaga: JAV LB Kultūros taryba, 1973, p. 417.

²⁹ *Lietuvių literatūros istorija. T. 2*. Vilnius: Vaga, 1982, p. 201; *Lietuvių literatūros istorija: XIX amžius*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 553.

³⁰ NAUJOKAITIS, Pranas. *Lietuvių literatūros istorija. T. I*. Čikaga: JAV LB Kultūros taryba, 1973, p. 417.

³¹ Ten pat.

³² Ten pat, p. 417–418, 586.

³³ *Lietuvių literatūros istorija: XIX amžius*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 553.

³⁴ NAUJOKAITIS, Pranas. *Lietuvių literatūros istorija. T. I*. Čikaga: JAV LB Kultūros taryba, 1973, p. 418.

lietuvių literatūros pagyvinimo, jos idėjinių pozicijų išryškavimo bei poleminio polėkio³⁵. Šiandieniai literatūros istorikai taip pat pabrėžia, kad S. Matulaičiui būdingas aistringas „pozityvistinių“ ir „demokratinių idėjų“ gynimas bei smerkimas to, „kas joms prieštaravo“³⁶.

Pozityvistinių idėjų gynimas siejasi su S. Matulaičio, kaip mokslo populiarintojo ir vertėjo, veikla: XIX a. paskutiniame deš. jis išvertė H. E. Rosko chemijos vadovėlį, populiarių A. Geikio geologijos vadovėlį, išleido knygas *Kaip sudarytas žmogaus kūnas?*, *Kaip žmogus gyvena ant žemės?*, *Žemės istorija* ir kitas³⁷.

Apžvelgiamuoju laikotarpiu S. Matulaitis pradėjo domėtis istorija ir rašyti darbus istorine tematika. Pavyzdžiui, remdamasis prancūzų istoriko F. Minje (1796–1884) ir vokiečių istoriko V. Bloso (1849–1927) darbais, jis parašė *Kaip prancūzai už laisvę kariavo arba apie didžiąją prancūzų revoliuciją 1789–1804* (pirmą kartą išspausdinta *Ūkininke* 1901 m. Nr. 5–12, 1902 m. išleista atskira brošiūra). XX a. pr. – 1904 m. – buvo išleista S. Matulaičio išversta R. Viperio *Trumpa senovės istorija*. S. Matulaitis jau tuo metu taip pat rašė Lietuvos istorijos temomis (1895 m. išleista brošiūra *Keletas žodžių apie nežmoniškus maskolių darbus Kražiuose*, 1897 m. išleista brošiūra *Lietuviai po maskolių jungu*, remdamasis Kelles Krauso knyga parašė ir 1899 m. išleido brošiūrą *Ar dabar yra baudžiava? Apie išnaudojimą poreforminiame kaime*)³⁸.

Anot S. Matulaitį *Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniuose* pristatęs M. Laurinkaus, „S. Matulaičio kūrybinio kelio pradžia sutapo su šviečiamąja ir pozityvistine „varpininkų“ veikla“, todėl jis, „kaip ir daugelis XIX a. pab. Lietuvos veikėjų, populiario mokslo žinias, laisvai vertė žymių mokslininkų veikalus gamtos ir istorijos klausimais...“³⁹ Iš gamtamokslinių teorijų S. Matulaitis labiausiai domėjosi evoliucijos koncepcija, iškėlė jos svarbą aiškinant žmogaus kilmę. Taip pat jis „svarstė Prancūzijos revoliucijos idėjų reikšmę socialiniam ir politiniam Vakarų Europos valstybių gyvenimui, įrodinėjo radikalių permainų būtinumą carinėje Rusijoje“⁴⁰. S. Matulaičio veiklos mokslo populiarizacijos apimtys ir tematikos įvairovė arba tiesiog jo „veikla mokslo populiarizacijoje“, anot Mykolo Biržiškos, „įstato jį į eilę kitų mokslo populiarintojų, atlikusių labai svarbų plačios visuomenės išmokslinimo darbą“⁴¹.

Baigdami glaustai apibūdinti įvairialypę XIX a. pab. – XX a. pr. S. Matulaičio kūrybinę veiklą turime pabrėžti, jog dėl tuo metu savaime suprantamų priežasčių jis savo įvairių

³⁵ *Lietuvių literatūros kritika*. T. I. Vilnius: Mintis, p. 230.

³⁶ *Lietuvių literatūros istorija: XIX amžius*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 221.

³⁷ Stasio Matulaičio mokslinių veikalų ir paskelbtų straipsnių sąrašas. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 1, b. 4, l. 11.

³⁸ Ten pat. MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 97, 385–386.

³⁹ LAURINKUS, Mečys. Stasys Matulaitis. Iš: *Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai*. T. 2. Vilnius, 1991, p. 229.

⁴⁰ Ten pat.

⁴¹ BIRŽIŠKA, Mykolas. *Lietuvių tautos kelias*. T. 2. Los Angeles, 1953, p. 39.

žanrų tekstus pasirašinėjo įvairiais slapyvardžiais (pseudonimais), pavyzdžiui, D. Draugaitis, S. Sėbraitis, V. Kalvaitis, Šventmikis, Bendraitis, Našlys, N. ir daugeliu kitų⁴².

Taigi, glaustai apžvelgę S. Matulaičio veiklą XIX a. pab. – pačioje XX a. pr., galime konstatuoti, jog jauno gydytojo, visuomenininko, kultūrininko kūrybinės ir visuomenės veiklos apimtys, kūrybinės veiklos žanrų apimtys ir produktyvumas XIX a. paskutiniame deš. – XX a. pr. yra tiesiog sunkiai įtikėtini. Akivaizdu, kad, vertindami apžvelgto laikotarpio jo įvairialypę kūrybinę veiklą, galime tik vienareikšmiškai pritarti K. Griniui, savo atsiminimuose tvirtinusiame, kad S. Matulaitis „bus bene vienas produktingiausių senesniųjų lietuvių rašytojų“⁴³.

Apžvelgę įvairiems žanrams priskirtą literatūrinę, kritinę, švietėjišką, kūrybinę S. Matulaičio veiklą, grįžkime prie tolesnės jo biografijos jam sugrįžus iš tremties Rusijoje į Lietuvą. Taigi 1902 m. sausio mėn. vid. S. Matulaitis sugrįžo į tuos pačius Pilviškius, iš kurių 1898 m. turėjo ne savo noru išvykti į Rusiją. Čia pagal 1898 m. susitarimą gydytoju vietoje jo dirbo iš Naumiesčio atvykęs vienas artimiausių jo varpininkų judėjimo bendražygių K. Grinius. Pagal 1898 m. susitarimą, pastarasis, S. Matulaičiui sugrįžus iš tremties, turėjo šiam užleisti gydytojo vietą. Tačiau tarp buvusių bendražygių įvyko tam tikras nesusipratimas, dėl to K. Grinius tik „trečiųjų teismo“ sprendimu išvyko iš Pilviškių į Marijampolę. Šio nesusipratimo metu buvo atskleisti S. Matulaičio satyrų prieš kunigus slapyvardžiai, o tai itin pablogino jo santykius su kunigais⁴⁴.

Antrą kartą pradėjęs dirbti Pilviškiuose S. Matulaitis vėl aktyviai įsiliejo į visuomeninę veiklą: buvo vienas iš LSDP organizacijų Suvalkijoje kūrimo iniciatorių⁴⁵, rašė į socialdemokratinę spaudą⁴⁶ bei, nors ir būdamas socialdemokratas, 1902–1904 m. toliau bendradarbiavo *Varpe* ir *Ūkininke*⁴⁷. Dirbdamas Pilviškiuose jis vėl buvo stebimas policijos⁴⁸. 1902 m. liepos 2 d. buvo padaryta krata jo bute, tačiau nieko įtartino nebuvo rasta⁴⁹. Anot knygnešio Jurgio Dzenkaičio, sugrįžus S. Matulaičiui iš tremties, „policija ir šnipai sekė kiekvieną jo žingsnį, tačiau ką nors susekti jiems buvo sunku, nes pas daktarą lankėsi iš visur kuo nors sergą žmonės“⁵⁰.

⁴² MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 11; Stasio Matulaičio mokslinių veikalų ir paskelbtų straipsnių sąrašas. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 1, b. 4, l. 4–10; *Stasys Matulaitis (1866–1956)*. Vilnius, 1987, p. 10–12.

⁴³ GRINIUS, Kazys. *Atsiminimai ir mintys I*. Tübingen: Patria, 1947, p. 215.

⁴⁴ GRINIUS, Kazys. *Atsiminimai ir mintys II*. Chicago, 1962, p. 38–40; MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 121–124.

⁴⁵ Žr. MERKYS, Vytautas. *Knygnešių laikai. 1864–1904*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994, p. 278.

⁴⁶ VIDMANTAS, Edvardas. *Lietuvos darbininkų periodinė spauda 1895–1917*. Vilnius: Mintis, 1979, p. 35.

⁴⁷ Iš *Varpo* ir *Ūkininko* redakcijos archyvo. *VUB RS*, f. 1 – f. 418, l. 65–95.

⁴⁸ ILGŪNAS, Gediminas. *Kazys Grinius*. Vilnius: Pradai, 2000, p. 103–104.

⁴⁹ MERKYS, Vytautas. *Draudžiamosios lietuviškosios spaudos kelias 1864–1904*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 252; KALUŠKEVIČIUS, Benjaminas; MISIUS, Kazys. *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai. 1864–1904*. Vilnius: Diemedis, 2004, p. 298.

⁵⁰ *Knygnešys 1864–1904 III. Petruį Ruseckui atminti*. Vilnius, 1997, p. 170, 172.

Tačiau taip susiklostė, kad S. Matulaitis, antrą kartą apsigyvenęs Pilviškiuose, ilgai juose negyveno. Mat 1904 m. kilus Rusijos ir Japonijos karui S. Matulaitis kaip gydytojas buvo mobilizuotas į Rusijos kariuomenę ir išsiųstas į Mandžiūriją⁵¹. 1905 m. rudenį paleistas iš kariuomenės jis nebegrįžo į Pilviškius, bet apsigyveno ir keletą mėnesių dirbo gydytoju Kalvarijoje. 1906 m. balandžio mėn. pas jį atvykęs aktyvus socialdemokratų veikėjas Vladas Požela LSDP CK vardu paprašė S. Matulaitį atvykti į Vilnių redaguoti socialdemokratų laikraščią. Nors siūlomas už šį darbą atlyginimas, lyginant su galimu gydytoju atlyginimu, buvo labai ribotas, tačiau karštas socializmo šalininkas S. Matulaitis, tuo metu pasiilgęs aktyvios visuomeninės-politinės veiklos, žinoma, pasirinko Vilnių⁵².

Vilniuje S. Matulaitis iš pradžių redagavo pirmąjį legalų LSDP laikraštį *Naujoji Gaidynė*⁵³. Redagavimas buvo sudėtingas: laikraštis už turinį buvo baudžiamas pinigineis bandomis, buvo konfiskuojami atskiri jo numeriai ir pagaliau valdžios buvo uždarytas. Tada S. Matulaitis tapo naujo socialdemokratų laikraščio *Skardas* redaktoriumi⁵⁴. Pats nemažai rašęs į socialdemokratų laikraštį jis tuo metu buvo aktyvus LSDP veikėjas. Partijos viduje pasireiškus federalistų ir autonomistų srovėms jis buvo vienas iš ryškesnių federalistų veikėjų. Kaip savo atsiminimuose rašo to meto jo bendražygis Steponas Kairys, S. Matulaitis buvo „kietu federalistu“, „vienu neįveikiamų federalistų“⁵⁵.

Sugebėjęs išvengti suėmimo S. Matulaitis Vilniuje liko ir po 1905–1906 m. revoliucijos. Rašė į socialdemokratinę, o kartais ir nesocialdemokratinę spaudą, 1907–1909 m. dirbo demokratų ir socialdemokratų „nustatomų“ *Vilniaus žinių* redakcijoje, taip pat vėl pradėjo dirbti gydytoju bei dalyvavo įvairioje visuomeninėje-kultūrinėje veikloje⁵⁶. Prisidėjęs prie Lietuvių mokslo draugijos įstatų rengimo ir kaip vienas iš steigėjų juos pasirašęs, S. Matulaitis 1907 m. buvo išrinktas į pirmąją šios draugijos valdybą⁵⁷. Jis rūpinosi įsteigti savarankišką medicinos mokslo draugiją, tačiau to padaryti nepavyko. Nuo 1906 m. S. Matulaitis buvo „Šviesos“ knygų leidimo bendrovės, gyvavusios iki 1913 m. ir išleidusios apie 20 knygų, pirmininkas⁵⁸. Taip pat drauge su kitais S. Matulaitis 1906 m. įsteigė neturtingų vaikų globos draugiją, rūpinosi, kad būtų įsteigta Vilniaus lietuvių dviklasė mokykla, bendravo su moksleiviais, skatino juos šviestis, parengė *Lavinimosi*

⁵¹ Matulaitis S. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 124.

⁵² Ten pat, p.144.

⁵³ VIDMANTAS, Edvardas. *Lietuvos darbininkų periodinė spauda 1895–1917*. Vilnius: Mintis, 1979, p. 45

⁵⁴ Ten pat, p. 52, 54–55; MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 151–156.

⁵⁵ KAIRYS, Steponas. *Tau, Lietuva*. Boston, 1964, p. 192, 22. Glaustai apie „autonomistų“ ir „federalistų“ „platformas“ žr. MITRULAVIČIUS, Gintaras. *Lietuvos socialdemokratų iki Steigiamojo Seimo*. Iš: *Socialdemokratų Lietuvos Respublikos Seimuose*. Vilnius: Petro ofsetas, 2006, p. 40–41.

⁵⁶ MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 156–164; VIDMANTAS, Edvardas. *Lietuvos darbininkų periodinė spauda 1895–1917*. Vilnius: Mintis, 1979, p. 40, 59, 74, 85; BIRŽIŠKA, Mykolas. *Lietuvių tautos kelias*. T. 2. Los Angeles, 1953, p. 39, 105; NAUJOKAITIS, P. *Lietuvių literatūros istorija*. T. I. Čikaga: JAV LB Kultūros taryba, 1973, p. 379; ANIČAS, Jonas. *Petras Vileišis 1851–1926*. Vilnius, 2001, p. 398.

⁵⁷ Matulaitis Stasys. Iš: KAIRIŪKŠTYTĖ, Nastazija; GUDONYTĖ, Alma. *Lietuvių kovų verpetuose*. Vilnius, 2009, p. 186.

⁵⁸ Ten pat.

knygynėlį, kuriame rekomendavo savišvietai reikalingą literatūrą. S. Matulaitis pats šelpė moksleivius pinigais, skatino juos rašyti. Pvz., 1913 m. pasirodęs K. Binkio „Jaunųjų literatų“ sąjūdžio leidinys *Sniegams tirpstant* buvo išleistas S. Matulaičio pinigais, nors šiame leidinyje, kaip rašoma Bostono *Lietuvių enciklopedijoje*, „nieko nebuvo socialistiška“⁵⁹.

Apžvelgiamuoju laikotarpiu S. Matulaitis taip pat lietuviškai skaitė populiarias paskaitas medicinos, istorijos ir kitais klausimais. Gyvendamas Vilniuje tuo metu jis turėjo progos susipažinti su senosios Lietuvos istorijos šaltiniais, kuriais pasiremdamas vėliau parašė *Lietuvių tautos istoriją*⁶⁰.

1914 m. prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui S. Matulaitis vėl buvo mobilizuotas į kariuomenę. Iš pradžių dirbo Vilniuje karo ligoninėje, vėliau – Maskvos karo ligoninėje. Gyvendamas Maskvoje S. Matulaitis aktyviai dalyvavo socialdemokratų „visuomenininkų“ inteligentų būrelio veikloje – kartu su P. Avižoniu buvo vienas iš jo lyderių⁶¹. Kairiųjų pažiūrų lietuvių veikla suaktyvėjo po 1917 m. vasario revoliucijos Rusijoje: jie pasisakė už įvairių politinių srovių atstovus telkiančios Lietuvių tautos tarybos (LTT) sukūrimą, dalyvavo įvairių politinių pažiūrų lietuvių organizacijų pasitarimuose⁶². Kita vertus, Maskvos lietuvių socialdemokratai, kurių vienas iš lyderių buvo S. Matulaitis, 1917 m. balandžio 23 d. (n. st. 05 06) priėmė sprendimą stoti į Rusijos socialdemokratų darbininkų partijos (bolševikų) (toliau – RSDDP(b)) gretas⁶³. Tiesa, skirtingai nuo į RSDDP(b) dar 1916 m. pab. įstojusių Petrograde veikusių lietuvių socialdemokratų, kurie neveikė LSDP vardu, o veikė kaip RSDDP (b) Petrogrado organizacijos Lietuvių rajonas, Maskvos lietuvių socialdemokratai, tarp jų ir S. Matulaitis, buvo už LSDP vardo savo veikloje išsaugojimą, kitaip sakant, jie veikė kaip Maskvos LSDP organizacija, įėjusi į RSDDP(b) sudėtį, ir už tai visus 1917 m. buvo aršiai kritikuojami, tiesiog puolami Petrogrado lietuvių socialdemokratų bolševikų lyderiais 1917 m. tapusių Z. Aleksos-Angariečio ir V. Mickevičiaus-Kapsuko⁶⁴.

Reikia atkreipti dėmesį, kad nors Maskvos lietuvių socialdemokratai ir prisijungė prie RSDDP(b), tačiau jų tuo metu vadovaujančių veikėjų S. Matulaičio, J. Smolskio, P. Avižonio politinės nuostatos „lietuviškais klausimais“ gerokai skyrėsi nuo RSDDP(b) ir nuo aiškiai bolševikiškai nusistačiusio šios partijos Petrogrado lietuvių. S. Matulaitis, J. Smolskis, P. Avižonis ir kiti Maskvos lietuvių socialdemokratai inteligentai siekė išlaikyti lietuvių socialdemokratų organizacijų autonomiškumą RSDDP gretose, be to, turėjo savo poziciją Lietuvos ateities ir santykių su kitomis lietuvių politinėmis jėgomis klausimais. Maskvos lietuvių socialdemokratai, kad ir įstojo į RSDDP(b), nutarė dalyvauti

⁵⁹ Matulaitis Stasys. Iš: KAIRIŪKŠTYTĖ, Nastazija; GUDONYTĖ, Alma. *Lietuvybės kovų verpetuose*. Vilnius, 2009, p. 186.; Stasys Matulaitis. Iš: *Lietuvių enciklopedija*. T. XVII. Boston, 1959, p. 521.

⁶⁰ MATULAITIS, Stasys. Dokumentai. *VUB RS*, f. 1 – f. 1001.

⁶¹ KAPSUKAS, Vincas. Rusijos lietuviai komunistai. Iš: KAPSUKAS, Vincas. *Raštai*. T. 9. Vilnius, 1970, p. 281.

⁶² Ten pat, p. 271.

⁶³ *LKP istorijos apybraiža*. D. 1. Vilnius, 1971, p. 298.

⁶⁴ KAPSUKAS, Vincas. Mūsų ginčo su minskiečiais esmė. Iš: KAPSUKAS, Vincas. *Raštai*. T. 12. Vilnius, 1978, p. 94–111 (ypač p. 103–111).

ir Rusijos lietuvių seimo rinkimuose, ir jo darbe, nors Petrogrado lietuviai bolševikai priėmė priešingą sprendimą⁶⁵.

Vienas iš minėtame lietuvių forume dalyvavusių Maskvos lietuvių socialdemokratų buvo S. Matulaitis. Jis priklausė jungtinei socialdemokratų frakcijai, kurią sudarė tiek RSDDP (b) priklausantys, tiek nepriklausantys lietuvių socialdemokratai (anot bolševikų, „menševikai“), palaikė jos ir kitų kairiųjų frakcijų poziciją, pavyzdžiui, svarstant rezoliuciją dėl Lietuvos ateities, jis pasisakė už tai, kad Rusijos lietuvių seimas ne skelbtų Lietuvos nepriklausomybės reikalavimą, o skelbtų apsisprendimo teisės Lietuvai reikalavimą⁶⁶. Po Rusijos lietuvių seimo skilimo S. Matulaitis, kaip ir kiti socialdemokratai, dirbo jo kairiajame – „revoliuciniame“ – tęsinyje, vėliau vėlgi, kaip ir kiti lietuvių socialdemokratai (išskyrus, žinoma, Petrogrado lietuvių bolševikus ir juos palaikančiuosius kituose miestuose) bei dauguma Rusijoje pasireiškusių lietuvių kairiųjų, pasisakė už tai, kad Rusijos lietuvių „politiniu centru“ būtų iš kairiųjų partijų atstovų sudaryta Darbo žmonių taryba⁶⁷.

Rusijoje 1917 m. tarp lietuvių socialdemokratų vyko idėjinės, politinės ir organizacinės diferenciacijos procesas⁶⁸. S. Matulaitis priklausė lietuvių socialdemokratų srovei, kuri, nors ir buvo prisidėjusi prie bolševikinės RSDDP(b), tačiau ši lietuvių socialdemokratų, formaliai bolševikų, srovė (vadinamieji „maskviečiai“) aršiai konkuravo su pirmąja (Z. Angariečio ir V. Kapsuko vadovaujama lietuvių bolševikų srove), kitaip dar vadinamaisiais „tiesiečiais“, dėl Rusijoje veikusiu lietuvių socialdemokratų organizacinio sutelkimo. Taigi, „maskviečiai“ ir „tiesiečiai“ taip pat nesutarė ir dėl požiūrio į lietuvių socialdemokratų veiklą Rusijoje ir Lietuvos nepriklausomybės klausimą. „Tiesiečiai“ dažnai aršiai, tiesiog demagogiškai puolė „maskviečius“, o pastarieji jų pradėtame 1917 m.

⁶⁵ ANGARIETIS, Zigmąs. *Lietuviai bolševikai Rusijoje (1917 metais)*. Voronežas: R. K. P. Lietuvių sekcijų centro biuras, 1918, p. 71–78; *Social-demokratas*, 1917–1918 m.

⁶⁶ Iš Lietuvių Seimo Petrapily nutarimų birželio 4 ir 5 d. *Naujoji Lietuva*, 1917, birželio 8, Nr. 14 (22), p. 3.

⁶⁷ Iš mūsų gyvenimo. *Laisvas žodis*, 1917, liepos 23, Nr. 3, p. 4.

⁶⁸ 1917 m. rudenį tarp Rusijos lietuvių socialdemokratų išsikristalizavo keturios lietuvių socialdemokratų srovės, gerokai besiskiriančios joms priklausiusių narių skaičiumi: 1) lietuvių socialdemokratai bolševikai, atsisakę LSDP vardo ir bet kokių ryšių su ja, veikiantys RSDDP (b) viduje, Lietuvių sekcijose, vadovaujami V. Kapsuko ir Z. Angariečio; 2) Maskvos lietuvių socialdemokratai internacionalistai, prisijungę prie RSDDP (b), taigi formaliai bolševikai, tačiau neatsisakę ir nenorintys atsisakyti LSDP vardo, traktuojantys save kaip LSDP organizaciją RSDDP (b) viduje (lyderiai J. Smolskis, S. Matulaitis, P. Avižonis); 3) vadinamieji lietuvių socialdemokratai internacionalistai, neprijungę prie RSDDP (b) ir veikę LSDP Petrogrado organizacijos vardu (lyderiai A. Purėnas, Č. Petraškevičius); 4) lietuvių socialdemokratai, nepriklausę socialdemokratų internacionalistų srovei, tačiau iki 1917 m. rudens priklausę RSDDP (b) nepriklausiančiai LSDP Petrogrado organizacijai, iš jos dėl jos probolševikinės orientacijos 1917 m. pabaigoje pasitraukę ir palaikę Lietuvoje likusių lietuvių socialdemokratų vadovaujamą S. Kairio ideologines-politines nuostatas ir norėję sukurti tokių pažiūrų lietuvių socialdemokratų organizaciją Rusijoje, tačiau dėl bolševikų suvaržymų to negalėję padaryti ir tapę „nepartinių socialdemokratų“ srove.

rudenį leisti, S. Matulaičio redaguojamame *Socialdemokrate* neliko skolingi, aštriai kritikuodami „tiesiečius“⁶⁹. Vienas aktyviausių kritikų buvo S. Matulaitis.

Bolševikams užgrobus valdžią ir pradėjus varžyti bei riboti visų kitaip mėstančių, taip pat ir kitų socialistinių partijų, grupių ir srovių veiklą, turėjo įtakos tam, kad „tiesiečiai“ pasiekė pergalę tarp prie bolševikų prisidėjusių lietuvių socialdemokratų. Jau anksčiau prie RSDDP(b) prisijungę maskviečiai lietuvių socialdemokratai, taigi ir vienas iš jų lyderių S. Matulaitis, įsitraukė į RSDDP(b) Lietuvių sekcijas (LS). Nors ir „kritikuotas už oportunistinius svyravimus“⁷⁰, S. Matulaitis buvo išrinktas RSDDP(b) LS Centro biuro nariu ir kooptuotas į *Tiesos* redakciją, tapo vienu iš dviejų šio lietuvių bolševikų laikraščio redaktorių (kitas – V. Kapsukas)⁷¹.

Taigi, taip S. Matulaitis galutinai įsiliejo į jau formaliai vieningų lietuvių bolševikų eiles. 1918 m. balandžio 16 d. jis buvo paskirtas ir kurį laiką dirbo Lietuvos reikalų komisariatare šio komisariato komisaro V. Kapsuko antruoju pavaduotoju⁷². Po to, kai RSDDP(b) 1918 m. kovo mėn. VII savo suvažiavime pakeitė pavadinimą į Rusijos komunistų partiją (bolševikų) – RKP(b), tai ir lietuvių socialdemokratai bolševikai, taigi ir S. Matulaitis, taip pat tapo komunistais – RKP(b) nariais.

Baigiant apžvelgti S. Matulaičio virsmą bolševiku ir jo veiklą 1917 m. RSDDP (b) gretose vis dėlto reikėtų pabrėžti, jog už tai, kad tais metais jis itin polemizavo su faktiškai besąlygiškai Bolševikų partijos radikalioju sparnu sekusiais „tiesiečiais“, kad, vartojant komunistinę terminologiją, „varė skaldomąją politiką tarp Rusijoje gyvenančių lietuvių bolševikų“, kad „bendradarbiavo su smulkiaburžuazinėmis jėgomis“, ir už tai, kad „mėgino atgaivinti susikompromitavusią LSDP“, jis ir vėliau susilaukė tiek čia minėtų lietuvių komunistų lyderių V. Kapsuko ir Z. Angariečio, tiek ir sovietinių lietuvių istorikų kritikos⁷³. Kaip 1957 m. rašė sovietinis istorikas E. Dirvelė, „St. Matulaitis, 1917 metais veikdamas Maskvoje, padarė stambių politinių klaidų ir rimtų nukrypimų nuo bolševikų partijos linijos“⁷⁴.

1918 m. grįžęs į Lietuvą, S. Matulaitis veikė kaip komunistas, buvo kooptuotas į LBKP CK. Dar prieš Raudonajai armijai užimant Vilnių, S. Matulaitis pradėjo dirbti Raudonojo kryžiaus ligoninėje vyriausioju gydytoju. Bolševikams užėmus Vilnių,

⁶⁹ Apie lietuvių socialdemokratų bolševikų „tiesiečių“ ir „maskviečių“ idėjines kovas žr. ANGARIETIS, Zigmas. *Lietuviai bolševikai Rusijoje (1917 metais)*. Voronežas: R. K. P. Lietuvių sekcijų centro biuras, 1918, p. 71–78. „Socialdemokrato“ kritiką „tiesiečių“ atžvilgiu žr.: MATULAITIS, Stasys. „Tiesos“ skaitytojams. Atviras laiškas. *Social-demokratas*, 1917, gruodžio 16, Nr. 3, p. 4; Iš lietuvių socialdemokratų gyvenimo Rusijoje, ten pat, p. 2; ten pat, 1918, sausio 6 [1917, gruodžio 23], Nr. 4, p. 3; Iš lietuvių laikraščių, ten pat, p. 4; ŠATEKSNIS, J. Dar apie Darbo Žmonių Tarybą, ten pat, 1918, sausio 23 [sausio 10], Nr. 5, p. 2.

⁷⁰ Stasys Matulaitis. *Tiesa*, 1966, spalio 12, p. 2.

⁷¹ ANGARIETIS, Zigmas. *Lietuviai bolševikai Rusijoje (1917 metais)*. Voronežas: R. K. P. Lietuvių sekcijų centro biuras, 1918, p. 118–128; *LKP istorijos apybraiža. T. 1*. Vilnius, 1971, p. 333.

⁷² MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 170–171.

⁷³ *LKP istorijos apybraiža. T. 1*. Vilnius, 1971, p. 318, 330.

⁷⁴ Žr. DIRVELĖ, Eugenijus. Iš praeities dabartiniam skaitytojui. *Literatūra ir menas*, 1957, lapkričio 30, Nr. 48 (578).

jis tiesiogiai į komunistinės valdžios aparatą neįėjo, nors buvo su juo glaudžiai susijęs. Kurį laiką redagavo LBKP laikraštį *Tiesa*. Kilus nesutarimams dėl lietuvių inteligentų darbo komunistinės valdžios įstaigose, liberalesnę poziciją negu Z. Angarietis ir jo tipo bolševikai šiuose nesutarimuose palaikęs S. Matulaitis iš *Tiesos* redaktoriaus pareigų pasitraukė. Trumpą laiką vadovavo Valstybinės leidyklos lietuviškajam skyriui, tačiau, netrukus, 1919 m. balandžio mėn., Vilnių užėmus lenkams, S. Matulaitis liko be darbo ir be pragyvenimo šaltinio. Kaip rašė savo atsiminimuose, turėjo „savo sodyboje kasti seniau iškirstų pušų ir ąžuolaičių šaknis, kad turėtų iš ko valgio išsivirti“⁷⁵.

1919 m. birželio mėn. S. Matulaitis lenkų valdžios nurodymu buvo suimtas, paleistas iš kalėjimo, Maskvos skirtais pinigais šelpė Vilniuje likusias komunistų šeimas. Iškilus naujo suėmimo grėsmei ir neturėdamas galimybių pasitraukti per lenkų ir bolševikų fronto liniją į Sovietų Rusiją, 1919 m. rudenį perėjo Lenkijos ir Lietuvos demarkacinę liniją. Atsidūręs Lietuvoje, apsigyveno Vilkaviškyje ir pradėjo dirbti gydytoju Vilkaviškio apskrities ligoninėje⁷⁶. Netrukus tapo šios ligoninės vadovu, 1921 m. atsisakė gauto pasiūlymo dirbti vyriausiuoju karo ligoninės gydytoju Kaune.

Gyvendamas Vilkaviškyje S. Matulaitis dalyvavo pagrindinėje komunistų veikloje, buvo vienas iš Vilkaviškio pagrindinės komunistų kuopelės organizatorių. 1921 m. buvo išrinktas į Vilkaviškio miesto tarybą ir net jos pirmininku (po kurio laiko iš šių pareigų pasitraukė)⁷⁷. 1921 m. tapo komunistų suorganizuotos kooperacinės knygų leidimo bendrovės „Šviesa“ fiktyviu pirmininku. Tikroju šios bendrovės vadovu buvo LKP lyderis Karolis Požela, kuris buvo S. Matulaičio dukros, aktyvios komunistės Katrės Matulaitytės (dirbusios SSRS atstovybėje), vyras. Ši draugija krikščionių demokratų valdymo laikais buvo uždaryta, o S. Matulaičiui, kaip jos pirmininkui, buvo iškeltos net šešios bylos už „kenksmingą brošiūrų turinį“⁷⁸. Dėl įtarimų dalyvaujant komunistinėje veikloje S. Matulaitis buvo tardomas, pas jį namuose buvo atliekamos kratos.

1923 m. S. Matulaitis persikėlė iš Vilkaviškio į Marijampolę, ten dirbo gydytoju, Marijampolės realinės gimnazijos istorijos mokytoju ir užsiėmė visuomenine veikla – buvo susijęs su Marijampolės darbininkų profsąjunga, skaitė paskaitas darbininkams gamtos mokslų ir visuomeniniais klausimais, buvo išrinktas į Marijampolės miesto tarybą, dalyvavo komunistinių kuopelių veikloje⁷⁹. 1925 m. vasario 13 d. S. Matulaitis buvo suimtas, apkaltintas komunistinio sukilimo ruošimu, granatų ir sprogstamųjų medžiagų (anot jo paties, esą jam žvalgybos agento pakištos) laikymu⁸⁰. Tokia įvykių raida ir artimųjų raginimai paskatino S. Matulaitį ryžtis drastiškam žingsniui – slapta pasitraukti į Sovietų

⁷⁵ MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 175.

⁷⁶ Ten pat, p. 180–181, 185.

⁷⁷ Apie S. Matulaičio veiklą Vilkaviškyje žr. ten pat, p. 182–186.

⁷⁸ Ten pat, p. 186–187.

⁷⁹ Ten pat, p. 188–189.

⁸⁰ Ten pat.

Sąjungą (o iš esmės tai pabėgti nuo teismo persekiojimo Lietuvoje dėl inkriminuojamos jam prieš valstybę ir jos saugumą nukreiptos veiklos).

Stasys Matulaitis Sovietų Sąjungoje: darbas istorijos mokslo srityje ir istoriko nonkonformisto iššūkis sovietinei historiografijai

Lietuvoje S. Matulaitis kalėjo iki 1925 m. gegužės mėn., kuomet už 5 000 litų užstatą buvo paleistas. Jis buvo pašalintas iš miesto tarybos ir apskrities švietimo komisijos, realinė gimnazija, kurioje dirbo, uždaryta, o miesto darbininkų profsąjunga likviduota. S. Matulaitis pasižadėjo neišvažiuoti ilgesniam laikui iš Marijampolės⁸¹.

Aiškėjant, kad S. Matulaičiui vėl gresia ilgametis kalėjimas, jis, paklausęs vyresniosios dukros ir K. Poželos patarimo, kartu su savo jauniausiąja dukra Laima slapta perėjo Lietuvos ir Latvijos sieną ir pasitraukė į SSRS⁸². Savo sprendimą pats S. Matulaitis aiškino taip:

„<...> Nebuvo galimas joks visuomeninis darbas. Tolimesnis gyvenimas tokiose sąlygose pasidarė nepakenčiamas, betikslis. Vyriausioji duktė patarė man emigruotis į Tarybų Rusiją, kur aš galėčiau laisvai dirbti įdėjai, kuriai aš tuomet buvau karštai atsidavęs. Po neilgo svyravimo sutikau. Ten stato naują gyvenimą. Iš ten eina nauja šviesa į visą pasaulį. Ten socialistinėj respublikoj galėčiau pilnai atiduoti visas savo jėgas įdėti naujai visuomeniniai statybai.“⁸³

Tolimesni įvykiai klostėsi kaip „šnipų žaidimų“ žanro literatūroje:

„Duktė parūpino man galimybę Rygoj tarybų atstovybėj gauti legalų pasą išvažiuoti į Tarybų Sąjungą. Man reikėjo pavažiuoti tiktai iki Rygos. LKP CK sekretorius K. Požėla taip pat pritarė tam sumanymui. <...> Ant rytojaus mudu (su jauniausiąja dukra Laima – aut. past.) jau stovėjome Rygos pakraštij ir pėsti nuėjome į miestą, suradome Tarybų Rusijos konsulatą. Ten pabuvome apie 4 dienas, kol parūpino mums pasus su vizomis įvažiuoti į Tarybų Rusiją. Aš stebėjaisi, kaip tai lengvai daroma. Aš gavau pasą kažin kokio Latvijos piliečio iš Liepojos su latviška pravarde. Taip pat gavo Latvijos pilietės pasą ir mano dukrelė. Susėdome į traukinį ir sekančią dieną buvome jau Maskvoje – spalio mėnesij 1925 metų.“⁸⁴

Atvykęs į SSRS, S. Matulaitis kurį laiką dirbo gydytoju: iš pradžių 1926 m. Maskvoje, o po to 1925–1926 m. Leningrade⁸⁵. Reikėtų paminėti, kad, 1926 m. gyvendamas Maskvoje, S. Matulaitis apie pusę metų skaitė visuotinės istorijos kursą vadinamajame

⁸¹ MATULAITIS, Stasys (1866–1956). *Atsiminimai. D. 1–2*. Vilnius, 1956, l. 267 (178) – 274 (185).

⁸² Ten pat, l. 274 (185)–275(186); MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 201–202.

⁸³ MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai. Poezija prozoje*. Vilnius, 1952, p. 234. VUB RS, f. 994^a, l. 234.

⁸⁴ Ten pat, l. 235.

⁸⁵ MATULAITIS, Stasys. Dokumentai. VUB RS, f. 1 – f. 1001.

„Kumvoze“ („Komunistiniame Vakarų tautų universitete“)⁸⁶. 1927 m. S. Matulaičiui buvo pasiūlyta tapti Minske atidaromo Baltarusijos kultūros instituto Lietuvos istorijos katedros vedėju. S. Matulaitis sutiko ir minėtaisiais metais persikėlė gyventi į Minską⁸⁷. Kaip savo antroje nepublikuotoje atsiminimų dalyje rašė pats S. Matulaitis, į jo pareigas „įėjo ne skaityti paskaitas iš Lietuvos istorijos, bet ją studijuoti ir rašyti iš jos mokslinius straipsnius“⁸⁸. 1928 m. Baltarusijos kultūros institutą perorganizavus į Baltarusijos TSR mokslų akademiją, S. Matulaitis dirbo pastarosios Istorijos institute toliau tyrinėdamas Lietuvos istoriją⁸⁹.

Taip S. Matulaitis tapo profesionaliu istoriku. Tiesa, istorijos mokslui S. Matulaitis jau iki tol nebuvo svetimas: kaip jau buvo minėta, dar XIX a. pab. – XX a. pr. buvo išvertęs ar perdirbęs ir paskelbęs keletą istorijos darbų. Pavyko aptikti liudijimų, kad dar XX a. pr. jis mokė Lietuvos istorijos. Pavyzdžiui, Jackaus Sondeckio atsiminimuose, užrašytuose Marijonos Čilvinaitės, S. Matulaičio pamokos apibūdintos taip: „<...> Vilniuje moksleiviai susijungė su švedais (tekste nepaaiškinta, kas būtent tokie turėti omeny, – aut. past.) į vieną kuopelę. Vilniuje moksleivių kuopelės ar būreliai buvo nuo 1900 metų. Jungtinėje švedų ir moksleivių kuopelėje sistemingai mokėsi Lietuvos istorijos. Paskaitas skaitė Matulaitis savo bute. Jo paskaitos buvo įvairesnės, nes ne vien apie kunigaikščius kaip Maironis skaitė, bet ir socialiniu požiūriu.“⁹⁰

Kaip jau minėjome, vėliau, gyvendamas Marijampolėje, jis dirbo istorijos mokytoju. Be to, 1918 m. S. Matulaitis išleido knygą *Lietuvių tautos istorija*⁹¹ (pirmoji marksistinė Lietuvos istorija), o 1923 m. išėjo antrasis, papildytas ir praplėstas, jos leidimas⁹². Kaip teigė autorius antrojo leidimo pratarinėje, „ši istorija buvo pradėta spausdinti dar 1913 metais, bet dėliai karo ir kitų priežasčių lig šiol dar nepabaigta. Šį leidinį pataisiau, padėjęs visas pastangas, kiek pajėgdamas atsižvelgti į istorijos bėgį, ne kaipo kunigaikščių ir atskirų žmonių norų ir pastangų pasekmę, bet kaip realių gyvenimo sąlygų rezultatą“⁹³. Minėtas laikas buvo vienas pirmųjų, pasirodžiusių nepriklausomoje tarpukario Lietuvoje, ir, atsižvelgiant į ano meto realijas, gana aukšto lygio.

Dirbdamas istoriku Minske S. Matulaitis parašė ir 1931 m. JAV išleido knygą *Religija ir jos socialinė reikšmė*. Taip pat parašė ir 1933 m. išleido jo svarbiausiu istoriniu veikalu laikomą knygą *1863 m. Lietuvoje I. Socialinis-ekonominis Lietuvos stovis prieš sukilimą*. Už

⁸⁶ MATULAITIS, Stasys (1866–1956). *Atsiminimai. D. 1–2*. Vilnius, 1956. VUB RS, f. 1 – f. 995, l. 278 (189).

⁸⁷ Ten pat, l. 278 (190).

⁸⁸ Ten pat, l. 279 (191).

⁸⁹ Ten pat, l. 283 (195).

⁹⁰ Iš J. Sondeckio atsiminimų ir jo veiklos. Užrašyta M. Čilvinaitės. *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Kazio Borutos rankraščių fondas*, f. 10/415.

⁹¹ MATULAITIS, Stasys. *Lietuvių tautos istorija*. Voronežas: Kultūros ir švietimo sekc., 1918.

⁹² MATULAITIS, Stasys. *Lietuvių tautos istorija*. Kaunas: „Švyturio“ b-vė, 1923.

⁹³ Ten pat.

šią knygą 1934 m. gavo istorijos mokslų daktaro laipsnį ir tapo Baltarusijos TSR mokslų akademijos akademiku (1934–1937 m.)⁹⁴.

S. Matulaitis parašė ir minėto veikalų tęsinį – II tomą, skirtą 1863 m. sukilimui Lietuvoje, tačiau šio savo darbo jis iki 1937 m. nespėjo paskelbti. Tuo metu aplinkybės autoriui susiklostė nepalankiai: kaip teigė pats S. Matulaitis, gavo nepagrįstas neigiamas recenzijas iš ne istorikų V. Kapsuko ir V. Serbentos. Pastarasis sutiko parašyti teigiamą recenziją, jeigu S. Matulaitis sutiktų jį priimti darbo bendraautoriumi, tačiau S. Matulaitis atsisakė tai daryti. Tam, kad darbą galėtų recenzuoti kompetentingi šios istorinės temos istorikai, jį reikėjo išversti iš lietuvių kalbos į rusų. Vertimas pradėtas, tačiau procesas užsitęsė, o 1937 m. areštavus S. Matulaitį tiek minėto veikalų rankraštis, tiek ir vertimas „pražuvo“, patekė į „GPU rankas“⁹⁵. Dėl arešto ir įkalinimo toks pats likimas ištiko ir kai kuriuos kitus Minske parengtus S. Matulaičio istorinius veikalus: jau rusų kalba parašytą rankraštį *Lietuvos istorija nuo Liublino unijos iki prisijungimo prie Rusijos*, taip pat parengtą dokumentų rinkinį *Lietuvos pirklyba su plačia žanga Pirklybos išsivystymas Vakarų Europoje*⁹⁶.

Baltarusijos mokslų akademijoje liko jo ranka rašyti rankraščiai *Lietuvių tautinio pasiluosavimo judėjimas ir jo klasinė esmė* (1935 m.), *Valstiečių judėjimas XX a. Lietuvoje, Reformacija Lietuvoje, BSSR lietuvių kaimai ir jų ūkiškas ir kultūriškas palikimas* (1936) ir kiti darbai. Atsižvelgiant į tai, kad šiuos darbus S. Matulaitis rašė jau būdamas garbingo amžiaus, reikia konstatuoti didelį S. Matulaičio produktyvumą.

Tuo labiau kad tuo metu jis rašė mokslo populiarinimo brošiūras, pavyzdžiui, *Kaip atsirado dievai ir tikyba* (1928 m.), *Iš kur kilęs žmogus?* (1932 m.), bendradarbiavo čia Baltarusijos kompartijos CK 1928–1936 m. (tuo metu gyveno Minske) leistame laikraštyje lietuvių kalba *Raudonasis artojas*, buvo šio laikraščio redakcinės kolegijos narys, publikavo jame daug „antireliginių, politinių ir medicinos populiarizacijos straipsnių“⁹⁷.

Paminėjus, kad S. Matulaitis bendradarbiavo *Raudonajame artojuje*, reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad apie šį laikraštį susitelkę lietuvių komunistai konfrontavo su Maskvoje rezidavusiais lietuvių komunistų vadovais V. Kapsuku ir Z. Angariečiu bei kad pastarieji Minsko lietuvius komunistus (tai pat ir S. Matulaitį) gana aštriai kaltino už „dešiniąsias klaidas, peraugusias į dešinįjį nukrypimą“⁹⁸. Viename iš 1930 m. *Komuniste* publikuotų straipsnių V. Kapsukas ginčų su Minsko lietuviams komunistais metu pastarųjų „sunkiąją artileriją“, mesta į kovą prieš jį ir Z. Angarietį, pavadino „daktarą S. Matulaitį“⁹⁹. Polemizuodamas su S. Matulaičiu V. Kapsukas matė jo elgesyje „smulkiaburžuazinės

⁹⁴ MATULAITIS, Stasys. Dokumentai. VUB RS, f. 1 – f. 1001.

⁹⁵ Ten pat, l. 280 (192), 290 (202) – 295 (207).

⁹⁶ Ten pat, l. 295 (207).

⁹⁷ MATULAITIS, Stasys (1866–1956). *Atsiminimai. D. 1–2*. Ketvirta redakcija. Vilnius, 1956. VUB RS, f. 1 – f. 995, l. 296 (208); Stasio Matulaičio mokslinių veikalų ir paskelbtų straipsnių sąrašas. *LYA LKP DS*, f. 10507.

⁹⁸ KAPSUKAS, Vincas. Mūsų ginčo su minksiečiais esmė. Iš: KAPSUKAS, Vincas. *Raštai. T. 12*. Vilnius, 1978, p. 94–111 (ypač 103–111 p.).

⁹⁹ Ten pat, p. 103.

įtakos liekanų“ ir teigė, kad S. Matulaitis „tikru bolševiku niekuomet nesugebėjo pasidaryti“ ir kad „tuo paaiškinamos ir įvairios jo klaidos, taip pat ir dabarties Minsko periodo klaidos“¹⁰⁰. V. Kapsukas kaltino S. Matulaitį tuo, kad pastarasis, anot lietuvių komunistų lyderio, jį ir Z. Angarietį puola su „smulkiaburžuaziniu įsiutimu“, turėdamas tikslą „juos diskredituoti“¹⁰¹.

Matyt, kad ką tik trumpai pristatyta V. Kapsuko kritika S. Matulaičio atžvilgiu leidžia teigti, jog, ir būdamas Komunistų partijos narys, ir dalyvaudamas SSRS pasireiškusiame lietuvių komunistų judėjime, S. Matulaitis sugebėjo užimti ir išlaikyti tam tikrą savarankišką politinę poziciją ir ją ginti nesutarimuose su Maskvoje gyvenusiais ir veikusiais lietuvių komunistų vadais. Galbūt tai lėmusios S. Matulaičio charakterio ypatybės ir jo politinė biografija turėjo įtakos tam, kad „anksčiau buvęs aktyvus varpininkas ir socialdemokratas, nors ir seniai įsijungęs į bolševikų partijos gretas, S. Matulaitis sovietų valdžiai neatrodė patikimas“. Tokį vertinimą, anot lietuviškosios sovietinės istoriografijos tyrinėtojo istoriko Aurimo Švedo, lėmė S. Matulaičio nonkonformizmas, nebijojimas išsakyti savo nuomonę, kuri dažnai nuskambėdavo įžūliai¹⁰².

Tad, matyt, visa tai ir turėjo įtakos, kad 1937 m. aktyvi ir produktyvi S. Matulaičio kaip istoriko veikla nutrūko. Anksčiau persekiotas carinės Rusijos valdžios ir Lietuvos Respublikos valdžios, taip pat sėdėjęs kalėjime lenkų valdomame Vilniuje, S. Matulaitis „didžiojo valymo“ metu, t. y. 1937 m., kaip jis pat rašo atsiminimuose, „už neigiamą atsiliepimą apie Staliną“ (vieno pokalbio metu, anot vieno jo dalyvio, S. Matulaitis Staliną pavadino „aziatu“) buvo pašalintas iš partijos ir, pasak įvairių kitų istorinių šaltinių, įtartas esąs „tautinis šovinistas“, apkaltintas „šnipavimu“, „špionavimu Lietuvos naudai“, buvo areštuotas ir beveik dvejus metus (1937–1939) praleido kalėjime. „Neįrodžius kaltinimų šnipavimu“ 1939 m. iš Minsko buvo penkeriems metams (įskaitant ir dvejus metus, praleistus kalėjime) ištremtas į šiaurinę Kazachstaną, į Pavlodaro apskrities Kačiri kaimą, kur dirbo ambulatorijoje iki 1945 m. gruodžio 10 d.¹⁰³

Užsiminę apie tam tikras sovietinio režimo represijas S. Matulaičio atžvilgiu, galime paminėti ir tai, kad nuo šio režimo represijų daug skaudžiau nukentėjo ir buvusi aktyvi komunistė vyriausioji S. Matulaičio dukra Katrė Matulaitytė, kuri, sulaukusi 38 metų amžiaus, 1938 m. Minske buvo nuteista mirties bausme ir sušaudyta¹⁰⁴.

¹⁰⁰ KAPSUKAS, Vincas. Mūsų ginčo su minkiečiais esmė. Iš: KAPSUKAS, Vincas. *Raštai. T. 12*. Vilnius, 1978, p. 106.

¹⁰¹ Ten pat, p. 108–109.

¹⁰² ŠVEDAS, Aurimas. *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*. Vilnius, 2009, p. 93–94.

¹⁰³ Žr.: MATULAITIS, Stasys (1866–1956). *Atsiminimai. D. 1–2*. Ketvirta redakcija. Vilnius, 1956. *VUB RS*, f. 1 – f. 995, l. 298 (210) – 300 (212); Matulaičio memuarai. *VUB RS*, f. 1 – f. 1050, l. 43–45 (299–300); MATULAITIS, Stasys. Dokumentai. *VUB RS*, f. 1 – f. 1001; [MATULAITIS, Stasys]. Mano chronologija. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 1, b. 1, l. 3; Stasys Matulaitis. Iš: *Lietuvių enciklopedija. T. XVII*. Boston, 1959, p. 522; GRINIUS, Kazys. *Atsiminimai ir mintys. I*. Tübingen: Patria, 1947, p. 214.

¹⁰⁴ KRIŠTAPONIS, Vilmantas. Savo puoselėtos sistemos gniuždytas. *Gairės*, 2012, Nr. 4, p. 42.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, S. Matulaičiui buvo leista grįžti į Lietuvą (į Lietuvą parvyko 1946 m. gruodžio 28 d.). Nuo 1946 m. rugpjūčio 1 d. už nuopelnus visuomeninėje ir mokslinėje veikloje pradėjo gauti „respublikinės reikšmės personalinę pensiją“¹⁰⁵. Apsigyvenęs Vilniuje S. Matulaitis, nors ir buvo garbingo amžiaus, pradėjo dirbti Lietuvos TSR mokslų akademijos Istorijos institute moksliniu bendradarbiu¹⁰⁶, tvarkė Lietuvos istorijos dokumentų rinkinį ir rašė Lietuvos istorijos vadovėlių¹⁰⁷, parašė (baigė rašyti 1948 m.) likusią neišleistą monografiją apie 1905–1906 m. revoliuciją Lietuvoje¹⁰⁸, rašė kitus neišleistus tekstus Lietuvos istorijos temomis¹⁰⁹, rinko medžiagą Lietuvos socialdemokratinio judėjimo istorijai, apskritai revoliucinio judėjimo Lietuvoje istorijai¹¹⁰, rašė tuo metu neplanuotą publikuoti ir nebaigtą, rankraščiu likusią *Lietuvos socialdemokratijos istoriją*¹¹¹.

Be to, 1948 m. rudenį S. Matulaitis pradėjo dirbti vyr. dėstytoju valandininku Vilniaus universiteto Istorijos–filologijos fakulteto Lietuvos istorijos katedroje¹¹². Vėliau atleistas iš Istorijos instituto (apie tai netrukus dar šiek tiek daugiau užsiminsime) S. Matulaitis rašė atsiminimus, taip pat nepamiršo ir kitokios kūrybinės veiklos – 1955 m. lapkričio mėn. pr. viename dokumente jis mini, jog „turi keliolika eilėraščių, parašytų keliais paskutiniaisiais metais, spaudoje dar netalpintų“¹¹³. Galima dar pastebėti, kad minėtą mėnesį S. Matulaitis (tuo metu jau būdamas 89 (!) metų) parašė prašymą Tarybų Lietuvos rašytojų sąjungai priimti jį į savo narius¹¹⁴. Pastarasis faktas irgi gali būti laikytinas savotišku charakteringu štrichu neilinei S. Matulaičio asmenybei apibūdinti.

Visgi, kalbant apie S. Matulaičio profesinę ir kūrybinę veiklą, jam sugrįžus iš tremties į Lietuvą po Antrojo pasaulinio karo, pirmiausia reikia kalbėti apie jo kaip istoriko veiklą. Žvelgdami į jo kaip istoriko veiklos kryptis, apimtis, likusius rankraščius, turime pabrėžti, ypač atsižvelgdami į tikrai garbingą amžių (1946 m. jam suėjo 80 metų), kad jis buvo stebėtinai produktyvus. Be to, turint mintyje to meto politinį kontekstą, S. Matulaitis ir toliau išliko nonkomformistu ir, nebūdamas, kaip netrukus matysime,

¹⁰⁵ MATULAITIS, Stasys. Dokumentai. VUB RS, f. 1 – f. 1001.

¹⁰⁶ Ten pat, MATULAITIS, Stasys (1866–1956). *Atsiminimai. D. 1–2*. Ketvirta redakcija. Vilnius, 1956. VUB RS, f. 1 – f. 995, l. 303 (215), 308 (220).

¹⁰⁷ Ten pat, l. 308 (220). Taip pat žr.: MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 12–13; MATULAITIS, Stasys. Pastabos Lietuvos istorijos klausimais. VUB RS, f. 1 – f. 1000; MATULAITIS, Stasys. Dienoraštis. LYA LKP DS, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 12–13.

¹⁰⁸ Žr. MATULAITIS, Stasys. 1905–06 metų revoliucija Lietuvoje. VUB RS, f. 1 – f. 998.

¹⁰⁹ Žr.: S. Matulaičio rankraštis – mašinraštis Lietuvos istorijos klausimais. LYA LKP DS, f. 10507, ap. 1, b. 6; S. Matulaičio straipsniai apie Lietuvos istoriją. LYA LKP DS, f. 10507, ap. 1, b. 7.

¹¹⁰ Žr. LYA LKP DS, f. 10507, ap. 1, b. 13, b. 14, b. 15, b. 20.

¹¹¹ Žr. MATULAITIS, Stasys. Lietuvos socialdemokratijos istorija. LYA LKP DS, f. 10507, ap. 1, b. 11.

¹¹² LYA LKP DS, f. 10507, ap. 1, b. 1, l. 29.

¹¹³ Ten pat, l. 26.

¹¹⁴ Ten pat.

konjunktūrišku prisitaikėliu, buvo, anot istoriko A. Švedo, „pavyzdis“ „idėjinis“ žmogus tarp sovietmečio istorikų¹¹⁵.

Matyt, kad pastarosios jo savybės lėmė, jog 1950 m. tuo metu jau 84 metų S. Matulaitis, pasak Aurimo Švedo, „pamėgino sukelti „maištą“ prieš Juozo Žiugždos kuriamojo oficialiojo diskurso vyravimą ir istorijos mokslo pavertimą ideologijos tarnaitę“¹¹⁶. Kaip teigia A. Švedas, „žvelgiant iš retrospektyvos lietuviškuose sovietmečio dokumentuose nerasime aštresnio iššūkio istorijos mokslo „prievaizdams“ bei praeities klastotojams“¹¹⁷, negu kad 1950 m. nuaidėjęs S. Matulaičio iššūkis J. Žiugždai.

Savo 1950 m. lapkričio 10 d. pasisakyme tą dieną vykusiame Mokslų akademijos sesijos posėdyje S. Matulaitis kritikavo ne tik J. Žiugždos vadovaujamo Istorijos instituto veiklą, bet ir J. Žiugždos brošiūroje *Lietuvių ir rusų tautų draugystė istorijos raidoje*¹¹⁸ padarytas klaidas („daug klaidų“, „daugybė klaidų“), visų pirma iš minėtos brošiūros kylančią (anot S. Matulaičio) išvadą, jog „lietuvių tauta yra negyvybinė tauta“, kad J. Žiugžda „laiko lietuvių tautą negyvybinga tauta, kuri nė ekonominė, nė politinė, nė kultūrinė srityj nieko pati nesukūrė“, ir „visa, ką turi, yra iš rytų, būtent rusų tautos malonės“¹¹⁹. Pasak S. Matulaičio, „toks visur pabrėžimas lietuvių tautos negyvybingumas“ „demobilizuoja istorikus“, „atima norą“ rašyti „tokios miriop pasmerktos tautos istoriją“ ir kad tai „kenkia Lietuvos istoriografijai“¹²⁰.

Po minėto viešo pasisakymo Mokslų akademijoje S. Matulaitis buvo kaltinamas „nacionalistiniu išpuoliu“, „nacionalistinio pobūdžio šmeižtais“, „neteisingomis, žalingomis, reakcinėmis“ mintimis, „nacionalistinių nuotaikų pasireiškimu“ bei traktuojamas kaip „nacionalistinis išsišokėlis“, „senas oportunistas“ ir po to, kai buvo „vieningai pasmerktas bendradarbių“, nuo 1950 m. gruodžio 1 d. atleistas iš darbo Istorijos institute¹²¹. Taigi, kaip savo atsiminimuose rašo istorikas V. Merkys, S. Matulaitis „1950 m. buvo iš Istorijos Instituto pašalintas už J. Žiugždos kritiką dėl lietuvių tautos, kaip istorijos subjekto, niekinimo ir rusifikacijos pateisinimo“¹²².

Paradoksalu, tačiau, kaip anuomet buvo madinga sakyti, „senas užgrūdintas“ bolševikas sukilo prieš istoriografiją, kuri buvo ideologinė tarnaitė sistemos, kuria jis kadaise nuoširdžiai žavėjosi ir net buvo jos apologetas nepriklausomoje tarpukario Lietuvoje.

¹¹⁵ ŠVEDAS, Aurimas. *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*. Vilnius, 2009, p. 93.

¹¹⁶ Ten pat, p. 90.

¹¹⁷ Ten pat, p. 94–95.

¹¹⁸ ŽIUGŽDA, Juozas. *Lietuvių ir rusų tautų draugystė istorijos raidoje*. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. leidykla, 1947.

¹¹⁹ ŠVEDAS, Aurimas. *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*. Vilnius, 2009, p. 94–95; Matulaitis Stasys (1866–1956). *Atsiminimai. D. 1–2*. Vilnius, 1956. VUB RS, f. 1 – f. 995, l. 325 (237) – 327 (239); MATULAITIS, Stasys. Dienoraštis. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 12–14; S. Matulaičio pareiškimas LTSR mokslų akademijos Prezidentui. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 1, b. 3, l. 16–17, 22.

¹²⁰ MATULAITIS, Stasys. Dienoraštis. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 14.

¹²¹ Ten pat, l. 20; ŠVEDAS, Aurimas. *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*. Vilnius, 2009, p. 95–96.

¹²² MERKYS, Vytautas. *Atminties prošvaistės*. Vilnius, 2009, p. 181.

S. Matulaitis savo tuo metu rašytame *Dienoraštyje* pabrėžė, kad jis „yra pripažintas netinkamu mokslo akademijos sistemoje“, ir jog „dalinai tai yra teisybė“, nes jis yra „netinkamas tokiam mokslui, kokis čia vystomas“, kadangi „čia ne mokslas, ne istorija yra reikalingi, čia reikalingas melas, iš istorijos daroma tai, kas politikai reikalinga, reikalinga chaltūra, o ne istorija“¹²³. Kaip pats S. Matulaitis rašė, jis „nemoka taip falsifikuoti istorijos“ bei „klastoti istorijos tiesos“ ir „tame jo kaltė ir netinkamumas dirbti dabartinės akademijos sistemoje“¹²⁴.

Iš esmės ta pati *Dienoraštyje* išdėstyta siužetinė samprotavimų linija apie galimybes objektyviai rašyti istorijos veikalus plėtojama jo parengtos, nespausdintos ir istorikų netyrinėtos, plačiai visuomenei nežinomos *Lietuvos socialdemokratijos istorijos* įvade¹²⁵. Kaip rašo S. Matulaitis, jam, „perėjusiam įvairius etapus nuo socializmo iki komunizmo“ ir „pergyvenusiam daug fizinio skausmo ir nusivylimų“ bei „palikusiam likimo žaislu bepartinių eilėse <...>, susidarė geresnės sąlygos objektyviau žiūrėti į praėjusius laikus, bešališkai įvertinti anų laikų veikėjų veiklą, LSDP programos ir jos pasiekimų turinį ir užpelnius (nuopelnus – aut. past.), juo labiau kad šis darbas rašomas ne kokiais nors įstai-gai, ne spausdinimui dabar, taigi jis nebus nei taisomas, nei cenzūruojamas niekieno“¹²⁶.

Dėl šių priežasčių, kaip toliau dėsto autorius, jis „neprivalo bijotis, kad bus apkaltintas buržuaziniu objektyvizmu ar nacionalizmu“, ar kad jo LSDP istorijoje „nėra partiškumo, kuris dabartinėse sąlygose būtinais reikalaujamas Lietuvoje“. Tai, anot S. Matulaičio, yra jo „pliusas“ ir kad dėl to jis yra „laisvas kūrėjas“, kurį įpareigoja tik jo „sąmonė, kad faktai neleistinais iškraipyti“, kad juos reikia „pateikti tokius, kokie jie tikrovėje buvo, įvertinti juos taip, kaip išrodo teisinga jo „pasaulėžiūra“, „įsitikinimui“ ir „nusistačiusioms mark-sistinėms pažvalgoms į istoriją“. Pasak S. Matulaičio, jo „darbas nebus spausdinamas, kol vienintelis mokslinių ir nemokslinių kūrinių leidėjai bus išimtinai nemokšos istorijoje, atgaleiviai, bet ne pažangūs istorikai“, ir kad dėl to „prisieis palaukti su spausdinimu“¹²⁷.

Buvęs komunistas, save marksistu laikantis S. Matulaitis tuo metu ne tik pasirinko taip vadinamąją „vidinę emigraciją“, tačiau iš esmės tapo savotišku kairiuoju disidentu. Žinoma, to meto sąlygomis jis neturėjo galimybių plačiau paskelbti savo kritinių samprotavimų: rankraštis toliau nei paties S. Matulaičio darbatalio stalčius, o kiek vėliau ir griežtai saugomų archyvo fondai nenukeliavo.

Kai kuriuose S. Matulaičio *Lietuvos socialdemokratijos istorijos* fragmentuose nu-skamba itin griežti sovietinės ideologijos ir jai tarnaujančios komunistinės istoriografijos vertinimai. Pavyzdžiui, skyriuje, pavadintame *Kapsuko istorijos falsifikacija*, autorius teigia, jog „Kapsuko ir Angariečio rašiniai pasižymi vieninteliu neigiamu LSDP veiklos įvertinimu <...> kritišką įvertinimą nori ar nenori prisieis plačiau paliesti šiame

¹²³ MERKYS, Vytautas. *Atminties prašvaistės*. Vilnius, 2009, p. 181.

¹²⁴ Ten pat.

¹²⁵ Žr. MATULAITIS, Stasys. Lietuvos socialdemokratijos istorija. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 1, b. 11.

¹²⁶ Ten pat, p. 2–3.

¹²⁷ Ten pat, p. 3.

veikale¹²⁸, t. y. kvestionuoja tuo metu oficialiai patvirtintą ir tiražuoatą V. Kapsuko lietuviškosios socialdemokratijos istoriją. Negailęstingą kritiką S. Matulaitis motyvuoja taip: „Aš nekreipčiau dėmesio į netikusią Kapsuko brošiūrą, kad be reikalo negaišyt laiką skaitytojui, bet aplinkybės priverčia mane šitai daryti. O tai dėl to, kad lig šio laiko mes teturime tik vienintelę tą Kapsuko parašytą LSDP „istoriją“. Taigi pas perskaičiusį tą Kapsuko „istoriją“ turi susidaryti visiškai klaidinga pažvalga į LSDP veiklą. Užtatai aš ir imuosi iškelti aikštėn tendencingus ir melagingus Kapsuko nušvietimus LSDP programos ir jos veiklos pirmais jos įsikūrimo metais.“¹²⁹

Taip griežtai V. Kapsuko *Trumpąją LSDP istoriją* S. Matulaitis vertina už neteisingą, jo nuomone, LSDP kritiką. Autorius nevengia aštrių publicistinių posakių, kaip antai: „<...> matomai Kapsukas, per daug bolševikiško svaigulio prisigėręs, manė kad bajoriškos LSD steigėjų kilmės paminėjimas sukompromituos socialdemokratų partiją“¹³⁰. Pasak S. Matulaičio, tokių argumentų pasitelkimas LSDP kritikai „<...> rodo Kapsuko protavimo silpnumą“¹³¹. Arba, atkreipdamas dėmesį į tai, kaip V. Kapsukas nušviečia varpininkų ir socialdemokratų santykius, S. Matulaitis rašo, „<...> kad Kapsukas būtų nesakysiu rimtas, nes to iš jo negalima laukti, bet nors sąžiningas istorikas, jis būtų pasistengęs nors paviršutiniškai susipažinti su literatūra šiuo klausimu“¹³². *Lietuvos socialdemokratijos istorijoje* apibūdindamas tai, kaip V. Kapsukas interpretuoja 1903 m. LSDP konferencijos nutarimus, S. Matulaitis teigia, esą „<...> Kapsukas tyčia klastoja konferencijos nutarimus“ bei „<...> čia kaip ir kitais klausimais Kapsukas pareiškia savo pilną ignoraciją, pilną nesugebėjimą suprasti“¹³³ (tekste apstu aštrių, publicistinio pobūdžio atsiliepimų apie V. Kapsuką, pavyzdžiui, „<...> Kapsukas rašo dar vieną iš savo galvos parentą paskalą ant LSDP“¹³⁴ ir pan.).

Susipažinę su rankraščiu *Lietuvos socialdemokratijos istorija*, kitais rankraštiniais tekštais, galime konstatuoti, kad 1917 m. prie Bolševikų partijos prisidėjęsio ir porą dešimtmečių jos nariu buvusio S. Matulaičio pasaulėžiūra transformavosi – išgyvenęs sovietines represijas, nusivylė bolševizmu, tačiau tvirtai laikėsi marksistinių įsitikinimų. Apibūdindamas dažnus ir neretai prieštarigus gyvenimo linijos posūkius, trečiojoje savo atsiminimų redakcijoje jis rašė: „Dabar man eina jau 86 metai. Daug ko liudininku buvau, daug pergyvenau. Veikliai dalyvavau lietuvių liaudies nacionaliniame sąjūdyje. Po to nuo 1896 metų įstojau dirbti ir daug jėgų įdėjau bedirbdamas LSDP gretose. Pagalios nuo 1917 m. įstojau ir dirbau pogrindyje LKP. Dabar nuo 1937 m. esu bepartinis, bet nepaliauju naudingą kultūros ir marksizmo mokymo platinimo darbą dirbęs.“¹³⁵

¹²⁸ Žr. MATULAITIS, Stasys. Lietuvos socialdemokratijos istorija. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 1, b. 11.

¹²⁹ Ten pat, p. 74.

¹³⁰ Ten pat.

¹³¹ Ten pat, p. 75.

¹³² Ten pat, p. 86.

¹³³ Ten pat, p. 91.

¹³⁴ Ten pat, p. 86.

¹³⁵ MATULAITIS, Stasys. Atsiminimai. Poezija prozoje. *VUB RS*, f. 994^a, p. 2.

Nonkonformistinė pozicija, atviri, nepageidaujami pasisakymai sovietų okupacinės valdžios atstovams, pagaliau asmeninė antipatija tiek gerai pažintiems V. Kapsukui bei Z. Angariečiui, tiek J. Žiugždai pastūmėjo S. Matulaitį slapčia rašyti ne tik neatitinkančius oficialiosios retorikos, bet ir antisovietinius tekstus. Kita vertus, autorius išliko marksizmo, tačiau tokio, kuris Sovietų Sąjungoje netoleruotas ir sistemingai persekiotas, adeptas.

Kairiųjų pažiūrų inteligento drama sovietinės sistemos gniaužtuose

S. Matulaitis, grįžęs į Vilnių ir įsidarbinęs Lietuvos TSR mokslų akademijos Istorijos instituto moksliniu bendradarbiu, susidūrė su aplinkybėmis, nepriimtiniomis garbingo amžiaus ir turtingos gyvenimiškos patirties asmenybei. Savo atsiminimuose jis taip apibūdina komunikavimą su bendradarbiais ir sąlygas naujojoje darbo vietoje (kalba netaisyta):

„<...> Lietuvos mokslų akademijoje pradėjau dirbti 1 sausio 1946 metų. Akademijoje radau kelis savo buvusius mokinius iš Marijampolės realinės gimnazijos. Beliukas turėjo akademiko vardą, dirbo kaip mokslinis sekretorius. Kalbėdamas su akademijos prezidentu Matuliu iš pradžių aš leisdavau sau kritikuoti elgesius kai kurių, mano nuomone, darančių žalą partijos autoritetui, net ir aukštai stovinčių partijos pareigūnų ypačiai žiaurus (toliau – išbrauktas tekstas – aut. past.) Ježovo ekscesus. Aš maniau, kad tikras partietis privalo traukti aikštėn, kritikuoti kiekvieną klaidingą, darančią žalą partijai, kiekvieno partijos nario elgesį; kol Matulis bekalbėdamas su manimi perspėjančiu balsu nepasakė man „Tamista esi nerealus žmogus“. Tikrą tų žodžių prasmę supratau aiškiai sekančioje akademijos sekcijoje, kuomet išgirdau kilniu balsu tariamus žodžius apie Staliną: „Mokslo korifėjus, didysis Stalinas ir genialus mūsų vadas.“ Pasiteiravęs aš sužinojau, kad Matulis jau įstojęs į partiją ir gauna kaip akademijos prezidentas apie 30 000 rublių algos mėnesiui ir dar dėsto chemijos kursą universitete, kas duoda jam dar kelis tūkstančius rub. mėnesiui. Tuomet aš supratau, kodėl Matulis vadino mane nerealium žmogumi. Aš įstojau dirbti į akademiją tiktai kaip vyresnysis mokslo darbuotojas, gaunąs 750 algos mėnesiui.“¹³⁶

Ypač S. Matulaičiui nepatiko LTSR MA Istorijos instituto direktorius, kurį jis įvertino ne tik kaip diletantą ir apsukrą prisitaikėlį, užimantį ne savo vietą, bet ir kaip įžūlų Lietuvos istorijos falsifikatorių: „<...> instituto direktorius Žiugžda mano istoriku esąs, bet tikrumoj pernai išėjo iš spaudos jo parašytos lietuvių kalbos gramatikos 2 tomai. Be to, Žiugžda visą savo gyvenimą dėstė lietuvių kalbos gramatiką mokykloje ir apie 2–3 metai kaip pasivadino istoriku. Bet aš pirmiausia nepasakiau. Dabar man aišku, kad Žiugžda persimetė į Lietuvos istoriją; kad Lietuvos gramatika neduos galimybių padaryti

¹³⁶ MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai. Poezija prozoje*. Vilnius, 1952. VUB RS, f. 994^a, l. 279–280.

jam karjerą. Istorija duoda jam neribotas galimybes falsifikuoti istorija, ir tuom padaryti karjerą.¹³⁷ Pasipiktinimą kėlė tas faktas, kad „jo rolę akademijoj reiškęsi tik tuom, kad kartą mėnesin atvažiuodavo kaipo viceprezidentas pasiimti 15.000 rub algos. Be to, jisai buvo dar ir Lietuvos istorijos katedros vedėju universitete ir ten ėmė porą tūkstančių algos, nors istorijoj buvo nemokša, bet skaitė save pilnu istoriku. Tuomet aš nežinojau, kokius evoliucijos vingius jisai perėjo, kokios spalvos kailius jisai dėvėjo nuo Marijampolės laikų ir kokią rolę jisai lošė dabar Tarybų Lietuvoje. Jisai buvo jau partijos narys ir labai veiklus narys. Dabar Tarybų Lietuvoj jisai lošė labai svarbią rolę, bet, deja, kenksmingą rolę, apie ką čionai nemažai prisieis kalbėti.“¹³⁸

Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje esantys S. Matulaičio rankraščiai (pvz., *Pastabos Lietuvos istorijos klausimais*, minėtos J. Žiugždos brošiūros recenzija, nepublikuotos atsiminimų versijos) bei Lietuvos ypatingajame archyve, LKP dokumentų skyriuje, randamo S. Matulaičio 1950 m. lapkričio antroje pusėje – gruodžio pr. rašyto *Dienoraščio* įrašai bei jo pareiškimo LTSR mokslų akademijos Prezidentui tekstas liudija, kad S. Matulaitis itin kritiškai vertino J. Žiugždą ir jo veiklą istorijos mokslo srityje¹³⁹. Tai ypač būdinga minėtam *Dienoraščiui*, kur S. Matulaitis J. Žiugždą vadina „istorijos nemokša“, „istorijos klastotoju“, „spekuliantu, mokačiumi gudriai gonorarą už savo chaltūrinius rašinius paimti“¹⁴⁰.

Ne vienus metus brenęs konfliktas pratrūko. Remiantis ano meto stebėtojų liudijimais, galima teigti, kad viešo nesutarimo aidas pasklido plačiai. Zigmas Toliušis savo atsiminimuose taip aprašo įvykį, sujudinusį istorikų bendruomenę Vilniuje 1950 m. pab. (kalba netaisyta, paliktas autentiškas tekstas – kai kurių žodžių nepavyko iššifruoti, todėl, kilus abejonų dėl tikslumo, paliktos tuščios vietos):

„Akademijos bibliotekoje aš susipažinau su istoriku daktaru Stasiu Matulaičiu, kuris tarnavo akademijoje <...> [iššifruoti nepavyko] Istorijos instituto bendradarbis. Įdomi to Matulaičio praeitis. 1905 metų revoliucijos Lietuvoje aktingas dalyvis jis po pirmojo pas. karo išvyko Sovietų Rusijon. Tenai be kitko jam teko kalėti lageriuose. Po antrojo karo jis turėdamas 80 metų amžiaus grįžo su šeima Lietuvon, gavo pensiją ir pradėjo tarnauti Akademijoje kaipo Istorijos Instituto <...> [iššifruoti nepavyko] mokslo bendradarbis. Tiesioginis Matulaičio viršininkas buvo Akademijos Vice-Prezidentas ir Istorijos Instituto Direktorius prisiplakėlis Žiugžda, praeityje Kauno Lietuvių kalbos mokytojėlis. Matulaitis <...> [iššifruoti nepavyko] senas žmogus, dar prieš Pirmąją karą parašęs Lietuvos Istorijos vadovėlį, negalėjo pakęsti Žiugždos kišimosi į jo darbą. Kartą,

¹³⁷ MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai. Poezija prozoje*. Vilnius, 1952. VUB RS, f. 994^a, l. 307–308.

¹³⁸ Ten pat, l. 285–286.

¹³⁹ MATULAITIS, Stasys. *Pastabos Lietuvos istorijos klausimais*. VUB RS, f. 1 – f. 1000; Matulaičio memuarai. VUB RS, f. 1 – f. 1050, l. 54 (309) – 62 (316); MATULAITIS, Stasys (1866–1956). *Atsiminimai. D. 1–2*. Ketvirta redakcija. Vilnius, 1956. VUB RS, f. 1 – f. 995, l. 304 (216) – 316 (218); MATULAITIS, Stasys. *Dienoraštis. LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 12–17; S. Matulaičio pareiškimas LTSR mokslų akademijos Prezidentui. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 1, b. 3, l. 20–27.

¹⁴⁰ MATULAITIS, Stasys. *Dienoraštis. LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 16.

kaip pasakoja žmonės, per mokslinę konferenciją Akademijoje, kurioje buvo svarstomi nuostatai parašytos bolševikų <...> [iššifruoti nepavyko] Lietuvos istorijos ir kurios metu Žiugžda ypatingai stengėsi įtikti savo viešpačiams ir šunuodiagiavo, Matulaitis neiškentė ir davė Žiugždai tinkamą atkirtį, nurodęs jo nemokšišumą ir nenusimanymą Lietuvos istorijos klausimuose. Įvyko didelis skandalas, apie kurį plačiai buvo kalbama. Matulaitis, žinoma, tuojau buvo paliuosuotas, išmestas. Buvo laukiama, kad jis bus suimtas. Tačiau to neįvyko. Netrukus po to aš lankiausi pas Matulaitį jo bute. Matulaitis pasakojo, kad jis manė būsiąs suareštuotas ir turėjo paruošęs <...> [iššifruoti nepavyko; matyt, turima omenyje nuodus], kuriuos būtų priėmęs, jei būtų atėję jo suimti. Pragyvenęs ilgus metus Sov. Sąjungoje dr. Matulaitis nepasidarė jų santvarkos gerbėjas. Iš seno bolševiko nepasilikio nei pėdsakų. Gaila, tik kad kartais reikia išgyventi ilgą amžių ir iškentėti daugybę kančių, kol žmogus surandą tiesą. – Bet visgi geriau vėliau, negu niekad.¹⁴¹

S. Matulaičiui neteko ilgai laukti pasekmių – jis neteko darbo, liko ne tik be mėgstamo darbo, bet ir be atlyginimo, o už mažytę pensiją buvo itin sunku išgyventi, tai neišvengiamai kėlė įtampą šeimoje ir vargino į devintą dešimtį įkopusį istoriką: „Tas paliuosavimas buvo man ir netikėtas mano gyvenimo įvykis, ir dar labiau jautrus. Netikėtas, nes nelaukiamai nutraukė neužbaigtą mano darbą. Lietuvos istorijos archyvinų dokumentų rinkimą. Antras materialiai jautrus įvykis buvo tame, kad aš nustojau gavęs algą akademijoj. Liko tad man pragyvenimui tik 660 rublių gaunamos pensijos, ko užteko vos kukliam prasimaitinimui. Apie remontą baltinių ar įsigijimą naujų drabužių nei kalbos negalėjo būti. Prie tų blogumų prisidėjo dar nuolatinis nepasitenkinimas ir šiurkštus elgesys mano artimiausios šeimos, susidedančios iš nuolatos zurzančios žmonos, dukters ir vaikaitės Majos, varu privertusiu mane pabėgti nuo jų ir apsigyventi vienam savo namukuose Žvėryne tarpo girių. Bet rimčiausios pasekmės grėsė man prisegimas man netikėto pavadinimo buržuaziniu nacionalizmu, kas tais laikais skaitėsi likviduotinais su šaknimis ištrauktiniais tarybų valdžios priešais.“¹⁴²

Nepriteklius, skurdas ir stresas tebuvo tik dalis sunkių išbandymų, užgriuvusių S. Matulaitį, – virš jo galvos pakibo arešto ir susidorojimo grėsmė. Dabar sunku pasakyti, neturint medžiagos šia tema, kodėl S. Matulaičio nesuėmė. Jam buvo mesti kaltinimai, kuriais remiantis vėlyvojo stalinizmo laikotarpiu būdavo itin negailestingai persekiojama. Pats S. Matulaitis taip aprašo pokalbį, įvykusį po jo atleidimo iš Istorijos instituto (kalba netaisyta):

„Lieka pasakyti dar porą žodžių apie veiklą atsiųsto ištirti mano su Žiugžda bylą tūlą Kaverną. Su juom man teko pasimatyti ir rimtai su juom pasikalbėti ir papasakoti savo nuomones apie tą pasikalbėjimą. Jau pati pradžia mūsų pasikalbėjimo parodė man, kokio nusistatymo jisai laikosi apie Žiugždos metodiką istorijoj. Kas paaiškėjo iš jo pastabos man savo kalbą pabaigus. „O mes palaikome jaunus mokslininkus“. Kavernas pabrėžda-

¹⁴¹ Zigmąs Toliušis. Mano amžininkai. *Nacionalinė Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 66-8, l. 90–92.

¹⁴² MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai. Poezija prozoje*. Vilnius, 1952. VUB RS, f. 994^a, l. 311.

mas, kad jisai be sąlyginai palaiko Žiugždą, nors jis pasakė, jog žino, kad Žiugžda buvo ir nacionalistu, ir ne marksistu. Man aišku pasidarė, kad jisai priguli prie tų rusų patriotų (kurie jie paprastai užsimaskavimui tautinio patriotizmo prideda dar žodį „tarybiniai patriotai“). Jų patriotizmas paprastai baigiasi tuom, kad pasaulyje esanti tik viena didi tauta – didžiųjų rusų tauta, kuriai lemta viešpatauti visame pasaulyje.“¹⁴³

S. Matulaičio pasipiktinimas lietuvių komunistais, Kremliaus imperializmu, rusiško kolonializmo politika, vykdoma okupuotoje Lietuvoje, prasiveržė jo ranka „į stalčių“ rašytuose, iki galo neužbaigtuose tekstuose. Pavyzdžiui, viename tokių rankraštinių tekstų S. Matulaitis lietuvių komunistus – pradedant V. Kapsuku ir Z. Angariečiu – kaltino ir tuo, kad „<...> jie platino tarp lietuvių mintį, kad rusai komunistai gerai daro, kad stengiasi naikinti lietuvių tautą ir apgyvendinti Lietuvą rusais“ ir kad jie (lietuvių komunistai) „visaip stengdamiesi išaukštinti didžiąją“, anot jų, „<...> rusų tautą jie stengėsi įkalbėti lietuviams, kad ką gero turi lietuvių tauta, turi iš tos nuskurusios 200 metų totoriams vergavusios rusų tautos“. Anot S. Matulaičio, „Kapsukas ir jo vienalaikis Angarietis pirmutiniai stojo į tą nužeminimo daug aukščiau stovinčios kultūroje lietuvių tautos, o išaukštinimo žemame kultūros laipsnyje stovinčios rusų tautos“¹⁴⁴.

Kaip rašoma čia cituojamame S. Matulaičio rankraštyje, „<...> bolševikams galutinai pagrobus Lietuvos valstybę, kuomet jie gavo pilnas galimybes vykinti Lietuvoj savo grobikiškus gabumus ir plėsti savo kėslus fiziškai išnaikinti lietuvius, kad apgyvendinti Lietuvą rusais, Kapsuko ir Angariečio pasekėjų skaičius žymiai išaugo“ ir „<...> Lietuvos likvidatorių skaičius be galo padidėjo“. Anot S. Matulaičio, „visi menkos vertės asmenys, kurie nesivaržė priemonėmis įtikti rusams, greitai suprato, kad pataikavimas rusų be galo išbujojusiam šovinizmui gali būti gerai apmokamas vaisius, kad rusai nesigaili remti materialiai jų rusinimo planus palaikantiems jų reakcinės naikinimo kitataučių (Lietuvoje lietuvių) priemonės vykinti pagelbintiems“. Dėl to, rašoma toliau cituojamame S. Matulaičio tekste, „<...> jiems ir geros vietos tarnyboje, ir aukštos algos, ir pagarba“ ir „<...> visa tai už stropų savo tautos pardavikų renegatų rolės atlikimą“, „<...> už niekšišką pataikavimą, už gelbėjimą rusams komunistams maksimaliai išnaudoti ir grobti Lietuvių šalį ir skiepti rusų reakciją <...>“¹⁴⁵.

Lietuvos ypatingajame archyve randamas jo nepasirašytas (savaiame suprantama, dėl kokių priežasčių), anoniminis, su prašymu „įduoti R. Šarmaičiui“ *Tiesos* redakcijai nusiųstas laiškas. Šio laiško, matyt, atsiradusio dėl jo autoriaus reakcijos į vieną R. Šarmaičio straipsnį *Tiesoje*, turinys apie S. Matulaičio santykį su stalinistiniu sovietiniu komunizmu kalba pats už save (cituojamos ištraukos netaisytos, originalus tekstas nekeistas):

„Prirašiai *Tiesoje* visokias nesąmones, girdamas dabartine Lietuvoje rusų šurkščiai primesta vergija. Jeigu tamsta ne-aklas ne ne beprotis, tai gali matyti ir suprasti, kad

¹⁴³ MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai. Poezija prozoje*. Vilnius, 1952. VUB RS, f. 994^a, l. 312–313.

¹⁴⁴ Stasio Matulaičio ranka rašytas antikomunistinio-antisovietinio turinio straipsnis be pavadinimo ir datos.

LYA LKP DS, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 1 (61) – 2 (62).

¹⁴⁵ Ten pat, l. 2 (62) – 3 (63).

fabrikuose ir kolchozuose įvesta prievarta, kokia istorija nežino ir nežinojo. Tamsta tų dejavimų ir ašarų be kaltės išvežtųjų negirdi ir nesupranti ir išsijuosęs giri nuožmiausią vergiją. <...> Jeigu tamsta ne aklas ir sveiko proto ir nesuviliotas karjeros ir rublio, tai visgi turi suprasti, kad ką rašai, tai rašai melą, kurį mato ko aiškiausiai visi sveiko proto žmonės, ir tų žmonių tamsta melu neapgausi, ties žmonės tamstą teis kaip Judą.¹⁴⁶

Antisovietiniuose-antikomunistiniuose S. Matulaičio rankraščiuose sovietinis stalinistinis komunistinis režimas aiškiai identifikuojamas kaip totalitarinis ir pastebima jo palyginimo su nacistų sukurtu režimu apraiškų. Tai akivaizdžiai iliustruoja toks rankraštinis tekstas kaip *Mažieji didvyriai*, kur sovietinis režimas traktuojamas kaip „totalitarinis režimas“, kaip režimas, kur „valdžią pagrobia vienas žmogus su apsupusia jį klika“, kur „toks tiranas, pasivadinęs vadu, didvyriu genijumi, visagalingu skaitomas, neribotu šalies valdovu“ ir kur „visi piliečiai palieka jo klusniais valdiniais“¹⁴⁷.

Anot S. Matulaičio, „toks visagalis tiranas vienas valdo šalį, remdamasis teroru ne didžiumos, bet saujelės savo klikos palaikomas nesigailėdamas dalinti savo ištikimiams šalininkams vardus didvyrių ir kitus pagarbos ženklus, kad jie akilai remtų jo tironiją“. „Toku visagaliu vadu – tiranu“, pasak S. Matulaičio, „buvo neseniai gėdingai žuvęs vokiečių vadas Gitleris pažadėjęs vokiečiams užkariauti ir pavergti jiems visą pasaulį“.

Kaip toliau rašo S. Matulaitis, „dabar mūsų laikais panašiu, bet dar didesniu ir dar plačiau užsimojusiu visą pasaulį pavergti tiranu pasidarė kitas avantiūristas Stalinas, pasivadinęs visos pažangiosios žmonijos mokytoju, genialiu vadu, neklystančiu genijum. Jį apsupa ir pagelbsti jam laikyti paklusnume pavaldinius jo klika – Komunistų partija, kurios narius jis dosniai apdovanoja didvyrių vardais, duoda gerai apmokamas vietas“¹⁴⁸.

Cituojamame tekste *Mažieji didvyriai* S. Matulaitis vėl nepamiršta kritiškai įvertinti ir Lietuvos komunistų. Toliau rašoma, kad minėtąją „bolševikų taktiką vykdo ir mūsų lietuviškieji Maskvos bolševikų pastatytieji Lietuvos „valdovai“, akilai pildantieji Maskvos genialiojo vado valią“. Jie, „kad išaukštinti, iškelti Komunistų partijos narių užpelnus <...> kaip ir Maskvos tironas stengiasi padaryti didvyriais buvusius Lietuvos komunistų partijos veikėjus – Kapsuką, Angarietį ir kitus...“¹⁴⁹

S. Matulaičio santykį su stalinistiniu komunizmu akivaizdžiai liudija ir jo, atrodo, 1948 m. birželio 30 d. ranka parašytas komentaras po tų pačių metų gegužės mėn. rusiškame žurnale *Bolševikas (Большевик)* publikuotu straipsniu *Tarybinė nacijų lygiateisiškumo politika*. Šiame komentare buvo rašoma: „Viso pasaulio tautos nekenčia rusiškosios tironijos, kaip įmanydamos ginasi nuo rusų vergijos. Mažiau susipratusios darbininkų grupės apgautos tariamu komunistų siūlomu gerbūviu, savo vadų, tankiai Rusijos papirktų, agitacijos pasekme dar tiki, kad iš Rusijos ateis darbininkų būvio pagerinimas, nes iš Rusijos iki jų nedaeina tikra padėtis Rusijoje. Anie apmulkinti dar tiki,

¹⁴⁶ *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 33–34.

¹⁴⁷ [Matulaitis S.] *Mažieji didvyriai*. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 2 (70).

¹⁴⁸ Ten pat, l. 3 (70).

¹⁴⁹ Ten pat.

kad Rusijoje „rojus“. Bet jau darbininkų didžiuma ir žino tikrą Rusijos padėtį, supranta, kad tas sąmoningas melas yra tai rusų agitacijos įrankis, kad kelti nerimą ir suirutę kitose valstybėse, o suirutei esant susidaro puiki dirva komunistų agitacijai! Darbininkai JAV, Anglijos, Prancūzijos ir kitų šalių šalinasi nuo komunistų, dedasi prie socialdemokratų, bet, deja, dalis jų eina prie reakcinių krikščionių demokratų, arba kaip Prancūzijoje prie reakcionieriaus de Golio. Tai komunistų taktikos pasekmė.¹⁵⁰

Susidūrusių su rusiškuoju šovinizmu sovietinio „internacionalizmo“ ir „tautų draugystės“ šūkiu vertintini kaip demagogija, siekiant nuslėpti tikrąją padėtį. Pavyzdžiui, čečėnų kilmės istorikas ir publicistas, pats savo laiku buvęs bolševiku, vėliau pasitraukęs į Vakarų ir dėl savo tekstų SSRS vadintas ypač aršiu antikomunistu, Abdurachmanas Avtorchanovas taip apibūdina minimo laikotarpio „nacionalinės politikos“ ypatumus: „Stalinas ir stalinistai, kaip ir jų įpėdiniai, visuomet buvo ir išlieka didžiarusiškais ideologais [įgyvendindami] nacionalinę politiką, lyginant su jais, carai ir jų ideologai Uvarovai, Pobedonoscevai ir Piruškevičiai buvo tikri (rus. *циуце*) diletantai.“¹⁵¹ Rusiško imperializmo, rusų pavergtų tautų spaudos tematika kėlė antisovietiška nusiteikusių disidentų diskusijas – dalis jų, kritikuodami sovietinę santvarką, uoliai neigė rusų vykdomos kitų tautų pavergimo, prievartinės asimiliacijos ir genocido politikos faktus.

Pavyzdžiui, rusų filologas ir literatas Andrejus Siniavskis knygoje *Sovietinės civilizacijos pagrindai*, darydamas išlygas ir išdėstydamas plačius komentarus, neva Rusijos imperijoje visoms „prijungtom“ tautoms esą buvo sudarytos geresnės sąlygos nei kitose kolonijinėse imperijose, taip pat, kad Leninas neva vykdė itin lanksčią ir toliaregišką politiką nacionaliniu klausimu, ir tik vėliau, J. Stalino valdymo metais, pereita prie didžiarusiško šovinizmo, galų gale konstatuoja: „Taigi, jau pačiame internacionale „proletariato diktatūros“ idėja, vienos partijos idėja natūraliai išvirsta vienos nacijos diktatūra, Maskvos diktatūra.“¹⁵²

Realiam gyvenime, o ne sovietinės propagandos ir indoktrinacijos simuliakruose susidūrusieji su SSRS nacionaline politika netrukdamo pajusti kryptingo ir masinio teroro padarinius. Todėl S. Matulaitis neturėjo iliuzijų nei dėl tragiškai susiklosčiusio savo asmeninio, nei dėl okupuotos gimtinės likimo, kita vertus, nepaisydamas jam tekusių sukrėtimų, vis dar neprarado vilties sulaukti geresnės ateities. S. Matulaitis *Dienoraštyje* ne tik SSRS komunistinį režimą vadino „tiranija“, o gyvenimą SSRS – gyvenimu „vergijos apystovose“, ne tik ironiškai rašė apie „laisviausią ir demokratiškiausią visame pasaulyje“ Stalino konstituciją, „kuri“ „džiūgaujančius“ ir „dėkingus adresus Stalinui siunčiančius“ „sukaustė stipriausios vergijos pančiais“ ir „padarė ne tik kūno, bet ir dvasios vergais“, bet ir teigiamai vertino „Amerikos lietuvių rūpinimąsi Lietuvos išlaisvinimu“ bei tikėjosi (1950 m. gruodžio mėn.), kad prasideda „neišvengiamas, lemiamas susirėmimas dviejų

¹⁵⁰ *ЛЯ ЛКР ДС*, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 38.

¹⁵¹ АВТОРХАНОВ, Абдурахман. *Империя Кремля. Советский тип колониализма*. Вильнюс: Акционерное общество Московского Объединения Избирателей (ИМОИ) и фирма INPA, с. 38.

¹⁵² СИНЯВСКИЙ, Андрей. *Основы советской цивилизации*. Москва: Аграф, 2002, с. 343.

pasauliui“ – „laisvo demokratinio su totalitarizmu“, pasisakė už karą, kuris, cituojamo teksto autoriaus žodžiais tariant, „lai pragiedrina dabartinę nepakenčiamą padėtį“ ir „lai ateinančios kartos sulaukia šviesesnės ateities“¹⁵³.

Įdomu ir tai (atrodo, iki pastarojo meto tai buvo nežinoma), kad S. Matulaitis maždaug tuo metu parašė atsišaukimą *Piliečiai*, kuris kaip ir ne kartą cituotas *Dienoraštis*, buvo surastas 1957 m., t. y. jau po S. Matulaičio mirties¹⁵⁴. Šiame atsišaukime, parašytame ir, matyt, skirtame platinti tuo atveju, kai dėl įvykusio karo Lietuva bus išvaduota iš SSRS, buvo pateiktas tam tikras orientacinis planas (savotiška orientacinė programa), kaip tvarkytis Lietuvai pereinamuoju laikotarpiu žlugus sovietų valdžiai¹⁵⁵. Pabrėžiama, jog „<...> reikalinga tuč tuojaus sutverti laikinąjį valdžios aparatą“, esamuoju laiku nurodyta, kad „<...> mes čia centre mūsų sostinėje Vilniuj jau sutvėrėme tokį laikinąjį iš trijų partijų susidedantį (s. demokratų (socialdemokratų – aut. past.), liaudininkų, krikščionių demokratų) respublikinį valdžios centrą“¹⁵⁶.

Pastarasis sakinytis tarsi leistų daryti prielaidą, kad pirmajai iš nurodytų partijų – socialdemokratams – šiame hipotetiškame „respublikiniame valdžios centre“ tarsi atstovautų pats atsišaukimo autorius, tai (kaip ir minėtas bendras SSRS režimo ir pasaulinių politinių procesų vertinimas) hipotetiškai leistų daryti prielaidą, kad S. Matulaitis, savo laiku iš socialdemokrato virtęs komunistu, o iš pastarojo vėliau tapęs savotišku antikomunistiniu kairiuoju disidentu, vėl tapo kairiuoju socialdemokratu ar bent prosocialdemokratinu kairiuoju nepartiniu.

Žavėjęsis komunizmo idėjomis ir jų įgyvendintoja besiskelbiančia Sovietų Sąjunga, o vėliau patyręs skausmingą praregėjimą, S. Matulaitis nebuvo išimtis lietuviškajame kontekste. Kaip pastebėjo Aleksandras Štromas, „imant istoriškai, Lietuvos inteligentijoje dar nepriklausomybės laikais galima buvo įžiūrėti du pagrindinius sluoksnius: tą, kurio atstovai matė aukščiausią vertybę lietuviškume, Lietuvos valstybės tautinėje nepriklausomybėje, ir tą, kurio atstovai kėlė socialinę lygybę, visuomenės progresą aukščiau už bet kuriuos siaurus nacionalinius tikslus bei vertybes, o grynai nacionalinę orientaciją apskritai siejo su provincializmu, atžagareiviškumu, XX amžiaus sąlygomis, jų nuomone, netoleruotinais. Nemažas skaičius tokių inteligentų buvo atvirai nusivylę nepriklausoma Lietuvos valstybe. <...> Tokių, kurie atvirai siektų Lietuvą įjungti į „didžiąją TSRS tautų socialistinę šeimą“, buvo tik atskiri vienetai, ir tie be didesnio vardo ar įtakos (LKP nariai). Kiti, nors simpatizavo komunizmui bei TSRS, nors ir matė pastarojoje neabejotiną progreso įsikūnijimą, vis dėlto atsižadėti nepriklausomybės progreso vardan nesiruošė. Klausimas dėl Lietuvos nepriklausomybės praradimo galimybės realiai iškilo jiems turbūt tik tada, kai 1933 metais į valdžią atėjo Hitleris.“¹⁵⁷

¹⁵³ MATULAITIS, Stasys. *Dienoraštis*. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 18–19, 21–22.

¹⁵⁴ Ten pat, l. 3.

¹⁵⁵ *Piliečiai*. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 27–32.

¹⁵⁶ Ten pat, l. 27.

¹⁵⁷ ŠTROMAS, Aleksandras. *Laisvės horizontai*. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 209.

Dramatiškai mainantis istorinių įvykių kaleidoskopui, kartu su geopolitinėmis permainomis keitėsi asmeninių biografijų trajektorijos, ideologinės pozos ir fizinio išlikimo orientyrai: „Progresistinės tokių kairiųjų radikalų inteligentų simpatijos Tarybų Sąjungai, jos „socialistiniams laimėjimams“ paskatino daugelį jų priimti Lietuvos inkorporacijos į TSRS galimybę kaip realią ir netgi pageidautiną priešpriešą jos galimai inkorporacijai į hitlerinę Vokietiją. <...> Taigi ta aplinkybė, kad Lietuvos kairiosios inteligentijos dalis tapo aktyvia tarybinės okupacijos šalininke ir jos įvestosios santvarkos ramsčiu, buvo visiškai dėsninga. <...> Jų motyvai iš pradžių buvo greičiausiai nuoširdūs ar netgi idėjiniai. O vėliau... Kam spėlioti, kas atsitiko vėliau? Vėliau jau, šiaip ar taip, buvo per vėlu, o gal, be to, ir net patogu, o gal ir per baisu. Greičiausiai visko po truputį. Nepriklausomybės sąlygomis buvę nepataisomais romantikais, šie asmenys nepalyginti baisesnės tarybinės tikrovės sąlygomis tiesiog išmoko būti dar labiau nepataisomais realistais.“¹⁵⁸

Vis dėlto būtina atkreipti dėmesį į tai, kad A. Štromo mintys tinka XX a. 4-ajame deš. sovietinio komunizmo ir SSRS simpatikais tapusiems nepriklausomos tarpukario Lietuvos inteligentams. O S. Matulaitis atstovavo kitai kartai – negalima teigti, kad jis esą buvo nusivylęs nepriklausomybe. Mat komunistu S. Matulaitis tapo nepriklausomybės aušroje. Vykstant Lietuvos okupacijai ir aneksijai, S. Matulaitis, kai baigė sėdėti sovietiniame kalėjime, buvo ištremtas į Kazachstaną, be to, buvo sušaudyta jo dukra. Trūkstant duomenų, sudėtinga tiksliau įvardyti, kada įvyko jo pažiūrų lūžis. Tai atskira tema, reikalaujanti išsamesnių studijų.

Žvelgiant plačiau, S. Matulaičio biografijos peripetijos kartojo Europos kairiojo inteligento, pakerėto Sovietų Sąjungoje sukurtos propagandinės *fata morgana*, įsitraukusio į prosovietinę veiklą, galų gale priversto palikti gimtąją šalį bei persikraustyti į išsvajotos utopijos kraštą tam, kad pakliūtų tarp besisukančių teroro mechanizmo dantračių. Taip nuosavu suniokotu likimu patirdavo totalitarinę tikrovę, kuri efektyviai detoksikuodavo sąmonę nuo indoktrinacijos poveikio (žinoma, jeigu prosovietiniam simpatikui pasisėkdavo išgyventi). Liudmila Štern (*Ludmila Stern*) knygoje *Vakarų intelektualai ir Sovietų Sąjunga 1920–1940 metais* (*Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–40*), analizuodama sovietų kultūrinę propagandą bei dalies Vakarų intelektualų paramą SSRS, įvade apeliuoja į savo šeimos istoriją. Jau pirmąją veikalo eilutę autorė praneša skaitytojui, jog jos motina gimė moterų kalėjime netoli Paryžiaus 1934 m. L. Štern paaiškina priežastį, kodėl taip nutiko: „<...> mano seneliai, Lenkijoje gimę žydai, XX amžiaus trečiojo dešimtmečio pabaigoje – ketvirto dešimtmečio pradžioje studijavo mediciną Paryžiuje. Kaip daugelis jaunų ano meto žmonių, jie tapo komunistais; vėliau jie prisijungė prie nelegalios organizacijos, kuri vykdė pramoninį šnipinėjimą Sovietų Sąjungos labui. Šis tinklas, kuriame mano močiutė buvo kurjerė, prasiskverbė iki pačios Prancūzijos visuomenės viršūnės, įskaitant vyriausybę ir kariuomenę. Tinklas buvo atskleistas 1933 metų gruodžio mėnesį ir štai taip mano močiutė, jau nėsčia, atsidūrė kalėjime. Kuomet

¹⁵⁸ ŠTROMAS, Aleksandras. *Laisvės horizontai*. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 210.

buvo paleista iš kalėjimo 1936 metais, ji ir dvimetė mano mama nusekė paskui mano senelį į vienintelę vietą [pasaulyje], kurioje troško būti, į Sovietų Sąjungą. Ten jie aptiko ne socialistinį rojų, bet šalį, užnuodytą baimės ir įtarumo. Kai jie prabildavo gatvėje prancūziškai, praeiviai apkaltindavo juos esant užsienio šnipais. Jų bendražygiai politiniai migrantai buvo suimti vienas po kito. Mano senelis, kuris buvo įsitikinęs, kad jo eilė netruks ateiti, 1937 metais buvo iš tiesų suimtas. <...> Labiausiai jis bijojo, kad mano močiutė bus suimta ir mano mama pranyks be žinios „mažųjų trockistų“ našlaičių namuose, ir jos daugiau niekada nebepavyks surasti. Mėnesius, praleistus kalėjime, penkių rublių banknotas, kurį jam buvo leista gauti kas mėnesį, buvo vienintelis ženklas, kad mano močiutė vis dar laisvėje.¹⁵⁹ Nors ir paleistam po aštuoniolikos mėnesių, nepateikus jokių kaltinimų (tuo metu SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras, generalinis valstybės saugumo komisaras Nikolajus Ježovas buvo sušaudytas, o jo vietą užėmė Lavrentijus Berija), autorės seneliui taip ir neteko ramiai atsikvėpti – virš jo galvos nuolatos kybojo naujo arešto grėsmė: ar dėl 1949 m. J. Stalino inicijuotos antisemitinės taip vadinamosios „kampanijos prieš kosmopolitus“, ar 1953 m. pradėtos „žudikų baltais chalatais bylos“ (daugiausia prieš žydus medikus). Tapusieji sovietinės sistemos įkaitais, nors kadaise buvę entuziastingi šios sistemos rėmėjai, tegalėjo rezignuoti, bejėgiškai laukdami eilinio susidorojimo: „Galimas daiktas, blogiausia buvo tai, jog mano seneliai įkliuvo į spąstus, [jie] negalėjo net svarstyti galimybės, kad juos išleistų į Vakarus. Kaip jie sau priekaištavo dėl savo jaunatviškos kvailybės!“¹⁶⁰

Sovietinės realijos privertė juos apmąstyti savąjį pasirinkimą – šokiruojanti utopinių vizijų griūtis ir totalitarinio režimo teroro siaubas sukrėtė, išjudindamas įsitikinimų pamatus. Kaip pastebi L. Štern, tai, kas nutiko jos seneliams, buvo įprastinė tarpukario patirtis: „Augdama XX amžiaus septintojo ir aštuntojo dešimtmečio Maskvoje bei matydama, kaip mano seneliai atmeta visa, kas sovietiška, aš stengiausi suprasti, kas paskatino juos prieš daugelį metų patraukti į Sovietų Sąjungą, net tapti šnipais. <...> Pasakojimas apie mano senelių ryšius su Sovietų Sąjunga nėra unikalus. Daugelis jų draugų – lenkų, prancūzų, vokiečių ir austrų – dalijosi jų istorija.“¹⁶¹

Už SSRS ribų būta tikrai nemažai intelektualų, kurie daugiau ar mažiau buvo pasidavę sovietinės propagandos kerams. Ir kalbama ne tik apie komunistais tapusius ar jiems atvirai simpatizavusius kairiuosius intelektualus. Simpatizavusių sovietiniam eksperimentui XX a. 4-ajame deš. būta ir tarp tų intelektualų ir akademikų, kurie, jeigu patys apie tai nebūtų prisipažinę, tuo niekaip negalėjo būti įtariami. Šiuo atveju įdomus būtų Mykolo Römerio – įžymaus visuomeninio veikėjo, mokslininko, teisininko – pavyzdys, kurio įtarti prosovietine orientacija tikrai nebūtų galima. Mykolas Römeris savo rašytame *Dienoraštyje* 1941 m. liepos mėn. atskleidė savo požiūrį į sovietinę sistemą: „Sovietams

¹⁵⁹ STERN, Liudmila. *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–40: from Red Square to the Left Bank*. Routledge, 2007, p. 1.

¹⁶⁰ Ten pat, p. 2.

¹⁶¹ Ten pat.

būdinga tai, kad jų santvarka ir komunistinės „revoliucijos“ bei „proletariato diktatūros“ sistema kelia simpatijas tik iš tolo, kol apie ją skaitoma propagandinėje jų literatūroje ir kol su tuo tiesiogiai nesusiduriama. Bet užtenka tai pamatyti ir išgyventi, kad imtum radikalai nekęsti visko, kas yra sovietų <...> Mes, metus iškentę sovietų okupantus, esame jų valdžia sotūs, ir mums pagaliau išvijusi Vokietija šiandien yra išvaduojoja. Aš pats nuoširdžiai simpatizavau sovietams, kol su jais nesusidūriau, ir tikrai labiau vertinau sovietų revoliuciją negu Hitlerio nacionalsocializmą. O tai, kad, vėliau sovietams valdant, kartais net dienoraštyje rašydavau, jog jie esą geresni už vokiečius, <...> tai tik tam, kad, dienoraščiui patekus į NKVD rankas, nukreipčiau dėmesį, nes gyvendamas šioje praeiktoje šalyje <...>, būdamas teroro atmosferoje, niekas negali ne tik kitiems pasakyti, ką galvoja, bet net ir savo minčių slaptai patikėti popieriui. Kalbėdamas apie sovietus, žmogus priverstas meluoti. Prakeikta šalis, prakeikta valdžios sistema ir prakeikta melo ir teroro atmosfera, žmogų paverčianti niekšu. Ten viskas paremta melu ir veidmainyste, praktika prieštarauja teorijai, viskas žiauru ir baisu. Iš tikrųjų nėra jokios revoliucijos, nėra jokio masių aktyvumo, o yra tik organizuotos klikos diktatūra. Rafinuotais metodais ji valdo minią vergų, iš kurių atima bet kokią laisvę ir žmogaus pavidalą <...>. Bjaurus laukinis kraštas ir skaudi žmonijos rykštė.“¹⁶²

S. Matulaitis, buvęs komunistas, gyvenimo „vėtytas ir mėtytas“, kaip matėme iš jo antisovietinių rankraščių, „patikėjęs savo mintis popieriui“, vėlyvojo stalinizmo metais buvo drąsesnis už M. Römerį. Tačiau, jei S. Matulaitis šių savo antisovietinio turinio minčių nebūtų „patikėjęs popieriui“, šiandien mes ir nežinotume šiame straipsnyje atskleistos radikalių jo pažiūrų metamorfozės gyvenimo pabaigoje. Jeigu ne šios „popieriui patikėtos“ antisovietinės S. Matulaičio mintys, tai mes iki šiol nežinotume, jog jis savo realiomis pažiūromis buvo aršus sovietinės sistemos kritikas. O to nežinant ir laikant jį komunistu iki jo gyvenimo pabaigos, bet koks rašymas apie jo asmenybę būtų nepakankamas ir akivaizdžiai neteisingas. O tokio požiūrio apraiškų galima rasti ir sovietinėje, ir emigracinėje, ir posovietinėje literatūroje.

S. Matulaičio, kaip buvusio nusivylusio bolševizmu bolševiko ir kaip nuo jo nukentėjusiojo kairiojo intelektualo, pažiūrų evoliucijos pavyzdys, kaip jau minėjome, geriau suvoktinas yra bendresniame sovietinį komunizmą palaikiusių europinių kairiųjų intelektualų santykio su SSRS evoliucijos kontekste (nuo žavėjimosi Rytų kaimynystėje įgyvendinama socialine utopija iki skaudaus nusivylimo susidūrus su kasdienėmis totalitarinio režimo praktikomis).

Andrzejus Walickis, analizuodamas stalinizmo ir Vakarų intelektualų idėjinės simbiozės problemą, nurodo: „Daugeliui žmonių pasaulinis kapitalizmas atrodė neišvengiamai einas į žlugimą, o Stalino penkmečio planas buvo vertinamas kaip nepaprastas laimėjimas, tvirtas tarybinės sistemos efektyvumo ir dinamizmo įrodymas. Papildoma ir nepaprastai svarbi aplinkybė buvo fašizmo ir nacizmo augimas Europoje, kas atėmė iš

¹⁶² SAWICKI, Jan. *Mykolas Römeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tautinės problemos*. Vilnius, 1999, p. 71–72.

daugelio intelektualų viltis, kurias jie siejo su vakarietiškomis liberaliosiomis vertybėmis ir šitaip parengė juos pripažinti tarybinį komunizmą vieninteliu išganymu.¹⁶³

Vis dėlto teiginys apie „daugelį žmonių“ skamba pernelyg kategoriškai: tam tikros Vakarų visuomenės dalies žavėjimasi reikia pripažinti, tačiau teigti, kad dauguma buvo palanki sovietams, būtų neatsargu. Be jokios abejonės, Vakaruose būta palankiai atsiliepusiųjų, tačiau pakako ir alternatyvios, nepagražintos informacijos apie Sovietų Sąjungoje vykdomus nusikaltimus žmogiškumui ir asmenų, aktyviai kritikavusių bolševizmą bei demaskavusių Rytų totalitarinį režimą. Vakaruose visą Sovietų Sąjungos egzistavimo laikotarpį netrūko šlovinančių sovietinę sistemą, nors nuo pat pirmos bolševikų įsitvirtinimo valdžioje dienos buvo pateikta užtekinai įrodymų apie vykdomus masinius nusikaltimus žmogiškumui: „Jeigu nėra jokių moralinių ar intelektualinių pateisinimų tokioms nuostatoms, yra psichologinis bei kultūrinis paaiškinimas <...>. Užtenka pasakyti, jog XX a. 10-ajame deš., kaip ir 4-ajame, 7-ajame, 8-ajame ar 9-ajame deš., pagrindiniai veiksniai didžiąja dalimi buvo panašūs: pirmiausiai jų tarpe paplitęs moralinio pasipiktinimo jausmas bei nepasitenkinimas Vakarų (o ypač Amerikos) visuomenės pobūdžiu, tai iš anksto nulėmė pasitikėjimą politinėms sistemoms, kurios buvo visiškai priešingos vakarietiškomis ar amerikietiškajai, ir sėkmingai teigiamai nuteikė šiuos individus, [besivadovaujančius] gerais socialinio teisingumo siekiais.“¹⁶⁴

Anne Applebaum, analizuodama tokio Vakaruose ilgus dešimtmečius egzistavusio trokštamo pasirinktinio aklumo fenomeną, teigia: „Ir vis dėlto daugeliui žmonių Stalino nusikaltimai nekelia tokio instinktyvaus pasibaisėjimo, kaip Hitlerio. <...> Šis požiūris primena daugelio žmonių, nebūtinai senų kairuolių, įsitikinimą: Sovietų Sąjunga tam tikru metu tiesiog išsimušė iš vėžių, bet ji nebuvo tokia iš esmės bloga, kaip Hitlerio Vokietija. <...> Maža dalis Vakarų kairuolių stengėsi paaiškinti, o kartais net pateisinti lagerius ir juos sukūrusį ketvirtąjį dešimtmetį prasidėjusį terorą.“¹⁶⁵

Pasak A. Applebaum, šis daugelį dešimtmečių trukęs reiškinys nesileidžia įspraudžiamas į vienareikšmio paaiškinimo rėmus: „Ir net devintojo dešimtmečio pabaigoje dar buvo mokslininkų, kurie rašė apie Rytų Vokietijos sveikatos apsaugos sistemos pranašumus ar Lenkijos taikos iniciatyvas, ir aktyvistų, kuriems buvo nemalonus triukšmas ir sąmyšis, keliamas dėl Rytų Europos kalėjimuose ir lageriuose kalinamų disidentų. Gal taip yra dėl to, kad Vakarų kairiosios filosofijos kūrėjai Marxas ir Engelsas buvo ir Sovietų Sąjungos kūrėjai. Jie ir kalbėjo bendra kalba: masės, proletariatas, išnaudotojai ir išnaudojamieji, gamybos priemonių nuosavybė. Pernelyg smerkdamai Sovietų Sąjungą Vakarų kairieji būtų iš dalies pasmerkę ir tai, kas jiems kitados buvo labai brangu. Ne tik kraštutiniams kairiesiems, ne tik Vakarų komunistams kilo pagunda pateisinti Stalino

¹⁶³ WALICKI, Andrzej. *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę: komunizmo utopijos istorija*. Vilnius: Mintis, 2005, p. 551.

¹⁶⁴ HOLLANDER, Paul. *Political pilgrims – Western intellectuals in search of the good society*. Transaction Publishers, 2009, p. XXIV–XXV.

¹⁶⁵ APPLEBAUM, Anne. *Gulago istorija*. Vilnius: Baltos lankos, 2009, p. 15.

nusikaltimus, nors niekada nebūtų teisinę Hitlerio. Komunizmo idealai – socialinis teisingumas, visų žmonių lygybė – daugeliui vakariečių tiesiog atrodo daug patrauklesni už nacių propaguojamą rasizmą ir stipriųjų pergalę prieš silpnuosius. Net jei komunizmo ideologija praktikoje pasirodė esanti visai kitokia, intelektualiniams Amerikos ir Prancūzijos revoliucijų įpėdiniams buvo daug sunkiau pasmerkti sistemą, kuri bent jau atrodė panaši į jų pačių. Gal tai padės paaiškinti, kodėl gulago veiksmų liudytojus iš pat pradžių dažnai niekino ir menkino tie, kuriems nė į galvą neateitų abejoti holokausto liudijimų, užrašytų Primo Levi ar Elie Tieselio, patikimumu. Nuo pat Rusijos revoliucijos oficialios informacijos apie sovietų lagerius nebuvo sunku gauti: garsiausias sovietų pasakojimas apie vieną pirmųjų lagerių, Baltijos jūros kanalą, net buvo išleistas anglų kalba. Vien neišmanymu negalima paaiškinti, kodėl Vakarų intelektualai taip vengė šios temos.¹⁶⁶

Šis pacituotas teiginys atveria daug galimybių diskusijoms, reikalaujančioms atskirų tyrimų, pavyzdžiui, kaip vieną tokių galima paminėti debatus, ar Sovietų Sąjunga ir jos satelitai buvo marksistinės šalys. Daliai autorių, kaip jau minėtai A. Applebaum, sovietinės sistemos marksistinės ištakos abejonių nekelia.

Tačiau, kaip žinia, nuo pat XX a. 2-ojo deš. pab. nuolat buvo išsakomi požiūriai, kad bolševikai savo ideologijoje ne tik suvulgarino, bet ir falsifikavo marksizmą, kad savo praktinėje politikoje elgėsi priešingai, nei teigiama marksizmo teorijoje. Šiai pozicijai atstovaujančių politinių veikėjų ir mokslininkų teigimu, bolševizmas ir marksizmas yra nesuderinami, o tai reiškia, kad SSRS ir (po Antrojo pasaulinio karo) jos satelitės, kaip ir kitos komunistinės, šalys nelaikytinos nei marksistinėmis, nei socialistinėmis valstybėmis¹⁶⁷. Šią poziciją gynė tiek dalis socialistų teoretikų ir ideologų (visų pirma Karlas Kautsky'is, menševikų lyderiai Pavelas Akselrodas, Aleksandras Potresovas ir t. t.), tiek opozicinių stalinizmo, o „tarybų komunizmo“ atveju ir leninizmo, komunistinių judėjimų ideologai bei teoretikai, tiek XX a. antrosios pusės intelektualai, priskirtini įvairioms neomarksistų, naujųjų kairiųjų kryptims, tiek dalis teoretikų bei tyrinėtojų, mokslininkų, nelaikiusių savęs (ir nelaikytinų) marksistais¹⁶⁸. Sovietinis režimas jų buvo identifikuojamas įvairiai: „valstybinis kapitalizmas“, „valstybinis biurokratinis kapitalizmas“, „biurokratinis kolektyvizmas“, „etatizmas“, „valstybinis feodalizmas“ ir pan.¹⁶⁹

Remdamiesi anoniminiu laišku R. Šarmaičiui, kuriame S. Matulaitis vartoja tokius pasakymus kaip „Kremlio kapitalistų saujalė“, „Kremlio kapitalistai“, galbūt galime

¹⁶⁶ APPLEBAUM, Anne. *Gulago istorija*. Vilnius: Baltos lankos, 2009, p. 16.

¹⁶⁷ VAN DER LINDEN, Marcel. *Western Marxism and the Soviet Union. A Survey of Critical Theories and Debates since 1917*. Brill, Leiden, Boston, 2007; ГУСЕВ, Алексей. СССР в оценке несоветского марксизма (о книге М. ван дер Линдена «Западный марксизм и Советский Союз. Обзор критических теорий и дискуссий в период после 1917 года»). *Социальная история. Ежегодник*, 2009. Спб., 2010, с. 418–423; MITRULEVIČIUS, Gintaras. Ar buvo SSRS socializmas: socialdemokratų ir kitų kairiųjų požiūriai istoriniu aspektu. *Gairės*, 2007, Nr. 9, p. 30–38; Nr. 10, p. 35–43.

¹⁶⁸ Ten pat; ВОЛКОВ-ПЕПОЯНЦ, Эдуард. *Метаморфозы и парадоксы демократии. Политическая доктрина большевизма*. Кн. I. Кишинев, 1993, с. 32–43.

¹⁶⁹ Ten pat.

teigti, jog jis savotiškai suartėja su tais marksistiniais sovietinio režimo kritikais, kurie sovietinę santvarką identifiko kaip „valstybinį kapitalizmą“ ar „valstybinį biurokratinį kapitalizmą“. Savo aštria, anot jo, stalinistinėje SSRS egzistavusios „žiauriausios tironijos“, „prievartos, kokios istorija nežino ir nežinojo“, „nuožmiausios vergijos“, „tokios baisios“ ir „nuožmios eksploatacijos“, kokios „istorija nežino“, kritika S. Matulaitis suartėjo su tokiais žymiais XX a. demokratiniais socialistais ir griežtais socialistiniais, socialdemokratiškai marksistiniais bolševizmo kritikais kaip Karlas Kautsky'is, Pavelas Akselrodas, Aleksandras Potresovas, taip pat, žinoma, ir su istorinės lietuviškosios socialdemokratijos lyderiu ir ideologu Steponu Kairiu, jo pateiktais bolševizmo vertinimais¹⁷⁰.

S. Matulaitis per savo ilgą ir įvykių kupiną gyvenimą išgyveno ne vieną metamorfozę. S. Matulaičio XX a. pr. socialdemokratinės veiklos bendražygis Steponas Kairys S. Matulaičio knygos *Atsiminimų ir kitų kūrinių*, pasiekusios Vakarų, recenzijoje apie šios knygos autoriaus virsmą bolševiku rašė taip: „<...> tiems, kurie arčiau pažinojo Stasį Matulaitį, buvo didelė staigmena, kai jis 1918 metais, sekdamas V. Kapsuku, „išvirto bolševiku“, nes „rusiškasis bolševizmas – davatkiškai dogmatiškas, partijos diktatūrai pavergęs žmogų ir jo teises, aziatiškai žiaurus savo siekimų vykdyme, rusiškai nacionalistinis, grobęs ir vergęs kitus kraštus – buvo svetimas „Pilviškių daktaro“ būdai, sielai ir pažiūroms“. Bolševizmas yra rytietiškas; Matulaitis gi buvo vakarietiškas visu savo nusiteikimu.“¹⁷¹ Anot S. Kairio, „Stasys Matulaitis, keistas padorus bolševikas, <...> buvo jautrios širdies, įdėmių akių, šiltai pašaipios sielos ir neeilinių gabumų žmogus – visuomenininkas“, kuris „meilę Lietuvai bei savo tautai išsaugojo savyje per visą ilgą savo gyvenimą“¹⁷².

Gyvenimo saulėlydžio metais S. Matulaitis, patyręs skausmingą praregėjimą, iš bolševiko tapo antibolševiku, sovietinės sistemos ir rusiško imperializmo priešinininku. 1950 m. birželio mėn. prasidėjęs karas Korėjoje sužadino viltis, kad sovietiniai agresoriai susilauks griežto atsako ir Vakarai neapsiribos lokaliais karo veiksmais tolimajame Rytų Azijos pusiasalyje. S. Matulaitis taip ir nesulaukė išsvajoto Lietuvos išvadavimo nuo Kremliaus komunistinės priespaudos. Okupacija dar tęsėsi ilgus dešimtmečius.

Išvados

Gydytojo, publicisto, rašytojo, visuomenininko, politinio veikėjo ir istoriko Stasio Matulaičio kūrybinis paveldas kol kas yra nedaug tyrinėtas. Šio kairiųjų pažiūrų intelektualo biografijos metamorfozės atspindėjo ne tik Lietuvos, bet, plačiau žiūrint, dalies

¹⁷⁰ MITRULEVIČIUS, Gintaras. Ar buvo SSRS socializmas: socialdemokratų ir kitų kairiųjų požiūriai istoriniu aspektu. *Gairės*, 2007, Nr. 9, p. 30–38; Nr. 10, p. 35–43; MITRULEVIČIUS, Gintaras. Steponas Kairys apie socializmo ir bolševizmo santykį. *Gairės*, 2012, Nr. 9, p. 36–39; Nr. 10, p. 40–44.

¹⁷¹ KAMINSKAS, Juozas [KAIRYS, Steponas]. Bolševikas, kuris nesiliovė mylėti Lietuvos. *Darbas*, 1958, Nr. 2 (37), p. 31. *VUB RS*, f. 257-230.

¹⁷² Ten pat.

Europos inteligentų marksistų idėjinę evoliuciją. XIX a. pab. – XX a. pr. S. Matulaitis dalyvavo Tautinio atgimimo judėjime, buvo vienas iš aktyvesnių, altruistiškai veikusių dalyvių, dėl ko susilaukė carinės administracijos nemalonės ir persekiojimų. Iš varpininko virtęs socialdemokratu, paskutiniaus Pirmojo pasaulinio karo metais būdamas Rusijoje, paveiktas to laikotarpio idėjinės „atmosferos“, S. Matulaitis virto bolševiku ir grįžęs į Lietuvą įsitraukė į Komunistų partijos veiklą, nepriklausomoje Lietuvoje dalyvavo pagrindiniame komunistiniame judėjime. Įtarus jį ardomąja ir antivalstybine veikla, buvo areštuotas, paleistas už užstatą pabėgo į Sovietų Sąjungą. Šioje šalyje S. Matulaičio biografijos faktai kartoja prosovietinių simpatikų, nusprendusių susieti savo likimus su bolševikine utopija, gyvenimo trajektorijas. Tapęs viena iš 1937 m. masinio teroro aukų, S. Matulaitis sugebėjo išgyventi (o viena jo dukrų buvo sušaudyta). Tikėtina, kad maždaug tuo metu įvyko jo pasaulėžiūros lūžis, tai pat pasireiškęs ir kategoriška sovietinės sistemos kritika, kuri atsispindėjo niekur nepaskelbtuose rankraščiuose. Šiame straipsnyje plačiau aptartas viešas konfliktas su J. Žiugžda 1950 m. lapkričio 10 d., įvykęs Lietuvos TSR mokslų akademijos Istorijos institute. Matyt, galime teigti, kad S. Matulaičio kaip istoriko laikysena šio konflikto metu to meto istorikų bendruomenės raiškos stalininio režimo sąlygų kontekste gali būti laikytina savotiška disidentine laikysena.

Ypatingas dėmesys atkreiptas į kai kuriuos mažai žinomus ar net, ko gero, visai iki šiol nežinotus S. Matulaičio, kaip istoriko ir politiko, pažiūrų evoliucijos aspektus po Antrojo pasaulinio karo. Pastebėtina, kad S. Matulaičio gyvenimo ir politinės veiklos atvejis nėra išskirtinis – tarpukario Europoje besižavantieji bolševizmu, patekę į savo išsvajotą politinės utopijos šalį, netrukus tapdavo prieš juos nukreipto teroro taikiniai. S. Matulaitis atstovauja europietiško tipo marksistui, neišsižadėjusiam savo įsitikinimų, tačiau nusivylusiam ir kritikavusiam stalininę sistemą.

Šio straipsnio pabaigoje pateikiama keletas S. Matulaičio gyvenimo saulėlydyje rašytų tekstų, kuriuose atsispindi autoriaus pasaulėžiūros lūžis. Tai epochos dokumentai, leidžiantys kitu rakursu pažvelgti į sąlyginai netolimą praeitį, kurią prisimena dar gyvi liudininkai. S. Matulaičio pažiūros keitėsi ir įgijo antisovietinį pobūdį. Tiek užimta istoriko pozicija (lietuviškosios socialdemokratijos istorijos tyrimų sritis), tiek pažiūromis į SSRS egzistavusį režimą bei tarptautinius politinius procesus S. Matulaitis gyvenimo saulėlydyje demonstravo absoliutų nusivylimą sovietiniu režimu, kurio šalininku jis ne vienus metus buvo.

Šaltiniai ir literatūra

Šaltiniai

1. [MATULAITIS, Stasys]. [Ranka rašytas antikomunistinio-antisovietinio turinio straipsnis be pavadinimo ir datos]. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 61–65.

2. [MATULAITIS, Stasys]. Mano chronologija. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 1, b. 1.
3. [MATULAITIS, Stasys]. Mažieji didvyriai. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 69–79.
4. [MATULAITIS, Stasys]. Piliečiai. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 24–32.
5. [MATULAITIS, Stasys]. Rankraštis-mašinarštis Lietuvos istorijos klausimais. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 1, b. 6.
6. [MATULAITIS, Stasys]. „Tiesos“ redakcijai. Įduoti Šarmaičiui. [Anoniminis Stasio Matulaičio laiškas R. Šarmaičiui]. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 32–34.
7. ANGARIETIS, Zigmas. *Lietuviai bolševikai Rusijoje (1917 metais)*. Voronežas: R. K. P. Lietuvių sekcijų centro biuras, 1918.
8. GRINIUS, Kazys. *Atsiminimai ir mintys. I*. Tübingen: Patria, 1947.
9. GRINIUS, Kazys. *Atsiminimai ir mintys II*. Chicago, 1962.
10. Iš Lietuvių Seimo Petrapily nutarimų birželio 4 ir 5 d. *Naujoji Lietuva*, 1917, birželio 8, Nr. 14 (22), p. 3.
11. Iš J. Sondeckio atsiminimų ir jo veiklos. Užrašyta M. Čilvinaitės. *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Kazio Borutos rankraščių fondas*, f. 10/415.
12. Iš *Varpo* ir Ūkininko redakcijos archyvo. *VUB RS*, f. 1 – f. 418, l. 6.
13. Iš lietuvių socialdemokratų gyvenimo Rusijoje. *Social-demokratas*, 1917, gruodžio 16, Nr. 4, p. 2.
14. Iš mūsų gyvenimo. *Laisvas žodis*, 1917, liepos 23, Nr. 3, p. 4.
15. KAIRYS, Steponas. *Tau, Lietuva*. Boston, 1964.
16. KAPSUKAS, Vincas. Mūsų ginčo su minskiečiais esmė. Iš: KAPSUKAS, Vincas. *Raštai. T. 12*. Vilnius, 1978, p. 94–111.
17. Matulaičio memuarai. *VUB RS*, f. 1–1050.
18. MATULAITIS, Stasys (1866–1956). *Atsiminimai. D. 1–2*. Vilnius, 1956. *VUB RS*, f. 1 – f. 995.
19. MATULAITIS, Stasys. [Asmens byla]. *LYA LKP DS*, f. 77, ap. 28, b. 7004.
20. MATULAITIS, Stasys. 1905–1906 metų revoliucija Lietuvoje. *VUB RS*, f. 1 – f. 998.
21. MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957.
22. MATULAITIS, Stasys. Dienoraštis. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 4–23.
23. MATULAITIS, Stasys. Dokumentai. *VUB RS*, f. 1 – f. 1001.
24. MATULAITIS, Stasys. Laiškai. *VUB RS*, f. 1 – f. 997.
25. MATULAITIS, Stasys. *Lietuvių tautos istorija*. Kaunas: „Švyturio“ b-vė, 1923.
26. MATULAITIS, Stasys. *Lietuvių tautos istorija*. Voronežas: Kultūros ir švietimo sekc., 1918.
27. MATULAITIS, Stasys. Lietuvos socialdemokratijos istorija. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 1, b. 11.
28. MATULAITIS, Stasys. Pastabos Lietuvos istorijos klausimais. *VUB RS*, f. 1. – f. 1000.
29. MATULAITIS, Stasys. „Tiesos“ skaitytojams. Atviras laiškas. *Social-demokratas*, 1917, gruodžio 16, Nr. 3, p. 4.
30. MATULAITYTĖ, Aldona. *Norėjau būti kareiviui*. Vilnius: Vaga, 1971.
31. S. Matulaičio pareiškimas LTSR mokslų akademijos Prezidentui. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 1, b. 3, l. 20–27.
32. S. Matulaičio straipsniai apie Lietuvos istoriją. *LYA LKP DS*, f. 10507, ap. 1, b. 7.

33. *Social-demokratas*, 1917–1918 m.
34. Stasio Matulaičio mokslinių veikalų ir paskelbtų straipsnių sąrašas. *LYA LKP DS*, f. 10507.
35. ŠATEKSNIS, J. Dar apie Darbo Žmonių Tarybą. *Social-demokratas*, 1918, sausio 23 [sausio 10], Nr. 5, p. 2.
36. TOLIUŠIS, Zigmas. Mano amžininkai. *Nacionalinė Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 66-8, l. 90–92.

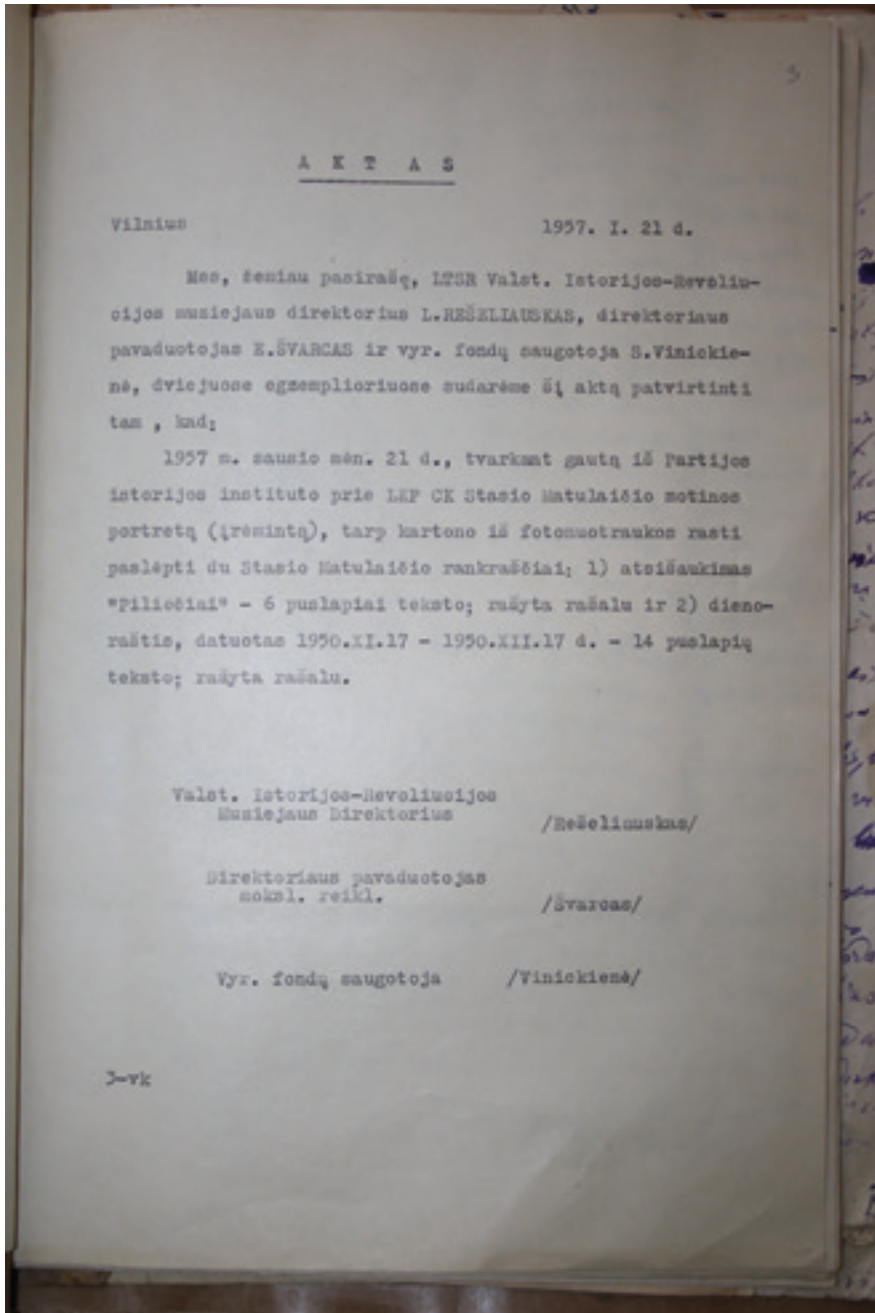
Literatūra

1. ANIČAS, Jonas. *Petras Vileišis 1851–1926*. Vilnius, 2001.
2. APPLEBAUM, Anne. *Gulago istorija*. Vilnius: Baltos lankos, 2009.
3. BIRŽIŠKA, Mykolas. *Lietuvių tautos kelias. T. 2*. Los Angeles, 1953.
4. BŪTĖNAS, Julius. *Vinco Kudirkos bendražygiai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993.
5. DIRVELĖ, Eugenijus. Iš praeities dabartiniam skaitytojui. *Literatūra ir menas*, 1957, lapkritis, Nr. 48 (578).
6. HOLLANDER, Paul. *Political pilgrims – Western intellectuals in search of the good society*. Transaction Publishers, 2009.
7. ILGŪNAS, Gediminas. *Kazys Grinius*. Vilnius: Pradai, 2000.
8. KALUŠKEVIČIUS, Benjaminas; MISIUS, Kazys. *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai, 1864–1904*. Vilnius: Diemedis, 2004, p. 298.
9. KAMINSKAS, Juozas [KAIRYS, Steponas]. Bolševikas, kuris nesiliovė mylėti Lietuvos. *Darbas*, 1958, Nr. 2 (37), p. 31. *VUB RS*, f. 257-230.
10. KAPSUKAS, Vincas. Rusijos lietuviai komunistai. Iš: KAPSUKAS, Vincas. *Raštai. T. 9*. Vilnius, 1970, p. 259–288.
11. KOSTKEVIČIŪTĖ, Irena. *Kritinis realizmas lietuvių prozoje XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956.
12. KRIŠTAPONIS, Vilmantas. Savo puoselėtos sistemos gniuždytas. *Gairės*, 2012, Nr. 4, p. 42.
13. LAURINKUS, Mečys. Stasys Matulaitis. Iš: *Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai. T. 2*. Vilnius, 1991, p. 229.
14. *Lietuvių literatūros istorija. T. 2*. Vilnius: Vaga, 1982.
15. *Lietuvių literatūros istorija: XIX amžius*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.
16. *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža. T. 1*. Vilnius, 1971.
17. Matulaitis Stasys. Iš: KAIRIŪKŠTYTĖ, Nastazija; GUDONYTĖ, Alma. *Lietuvybės kovų verpetuose*. Vilnius, 2009, p. 185–187.
18. MERKELIS, Aleksandras. *Didysis varpininkas Vincas Kudirka*. Chicago [Ill.]: Akademinio skautų sąjūdžio Vydūno jaunimo fondas, 1989.
19. MERKYS, Vytautas. *Atminties prošvaistės*. Vilnius, 2009.
20. MERKYS, Vytautas. *Draudžiamosios lietuviškosios spaudos kelias, 1864–1904: informacinė knyga*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

21. MERKYS, Vytautas. *Knygnešių laikai. 1864–1904*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994.
22. MERKYS, Vytautas. *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a pabaigoje – XX a. pradžioje*. Vilnius: Mokslas, 1982.
23. MITRULEVIČIUS, Gintaras. Ar buvo SSRS socializmas: socialdemokratų ir kitų kairiųjų požiūriai istoriniu aspektu. *Gairės*, 2007, Nr. 9, p. 30–38; Nr. 10, p. 35–43.
24. MITRULEVIČIUS, Gintaras. Lietuvos socialdemokratai iki Steigiamojo Seimo. *Socialdemokratai Lietuvos Respublikos Seimuose*. Vilnius: Petro ofsetas, 2006, p. 17–61.
25. MITRULEVIČIUS, Gintaras. „Pilviškių daktaro“ gyvenimo „zigagai“ (I dalis): gydytojo, rašytojo, kritiko, visuomenininko, politiko ir istoriko Stasio Matulaičio veiklos bruožai iki 1925 m. *Suvalkija*, 2012, Nr. 1, p. 34–42.
26. MITRULEVIČIUS, Gintaras. „Pilviškių daktaro“ gyvenimo „zigagai“ (III dalis): Stasio Matulaičio „Atsiminimų“ rašymo istorija, keletas fragmentiškų ir apibendrintų žvilgsnių į jo gyvenimą. *Suvalkija*, 2013, Nr. 1, p. 31–37.
27. MITRULEVIČIUS, Gintaras. „Pilviškių daktaro“ gyvenimo „zigagai“: Stasys Matulaitis ir jo patirtys po 1925 metų – istorikas, politinis emigrantas, tremtinys, aktyvus komunistas ir antikomunistas (II dalis). *Suvalkija*, 2012, Nr. 2, p. 17–29.
28. MITRULEVIČIUS, Gintaras. Steponas Kairys apie socializmo ir bolševizmo santykį. *Gairės*, 2012, Nr. 9, p. 36–39; Nr. 10, p. 40–44.
29. NAUJOKAITIS, Pranas. *Lietuvių literatūros istorija. T. I*. Čikaga: JAV LB Kultūros taryba, 1973, p. 417.
30. SAWICKI, Jan. *Mykolas Römeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tautinės problemos*. Vilnius, 1999.
31. SPRINDIS, Adolfas. *Lietuvių literatūrinė kritika. 1861–1905*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
32. SPRINDIS, Adolfas. Stasys Matulaitis. Iš: MATULAITIS, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius, 1957, p. 4–11.
33. *Stasys Matulaitis (1866–1956)*. Vilnius, 1987.
34. Stasys Matulaitis. Iš: *Lietuvių enciklopedija*. Boston, 1959, t. XVII, p. 521–522.
35. Stasys Matulaitis. *Tiesa*, 1966, spalio 12, p. 2
36. STERN, Liudmila. *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–40: from Red Square to the Left Bank*. Routledge, 2007.
37. ŠARMAITIS, Romas. Stasio Matulaičio „Atsiminimai“. *Komunistas*, 1958, Nr. 2, p. 55.
38. ŠTROMAS, Aleksandras. *Laisvės horizontai*. Vilnius: Baltos lankos, 2001.
39. ŠVEDAS, Aurimas. *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*. Vilnius, 2009.
40. VAN DER LINDEN, Marcel. *Western Marxism and the Soviet Union. A Survey of Critical Theories and Debates since 1917*. Brill, Leiden, Boston, 2007.
41. VIDMANTAS, Edvardas. *Lietuvos darbininkų periodinė spauda 1895–1917*. Vilnius, 1979.
42. WALICKI, Andrzej. *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę: komunizmo utopijos istorija*. Vilnius: Mintis, 2005.

43. ŽIUGŽDA, Juozas. *Lietuvių ir rusų tautų draugystė istorijos raidoje*. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. leidykla, 1947.
44. АВТОРХАНОВ, Абдурахман. Империя Кремля. Советский тип колониализма. Вильнюс: Акционерное общество Московского Объединения Избирателей (ИМОИ) и фирма INPA, 1990
45. ВОЛКОВ-ПЕПОЯНЦ, Эдуард. *Метаморфозы и парадоксы демократии. Политическая доктрина большевизма. Кн. I*. Кишинев, 1993.
46. ГУСЕВ, Алексей. СССР в оценке несоветского марксизма (о книге М. ван дер Линдена «Западный марксизм и Советский Союз. Обзор критических теорий и дискуссий в период после 1917 года»). *Социальная история. Ежегодник, 2009, спб., 2010, с. 418–423.*
37. СИНЯВСКИЙ, Андрей. *Основы советской цивилизации*. Москва: Аграф, 2002.
38. ШЕРЕЛЬ, Александр. *Аудиокультура XX века. История, эстетические закономерности, особенности влияния на аудиторию*. Москва: Прогресс-Традиция, 2004.

1 priedas. LTSR valstybinio istorijos ir revoliucijos muziejaus darbuotojų dokumentas apie 1957 01 21 surastus S. Matulaičio rašalu rašytus antikomunistinio turinio rankraščius (atsišaukimą „Piliečiai“ ir dienoraštį)

asyt, kad jiesd yru macinamais, haku to girdojuu, kad
slugdis pirtubos metu rinka ir :ototijos institutu bendra
darinj kalin kokius parafus gredz 0000, kokio turinio ab
ir simdien seimas, satomai amezionib, taip labviesi baltie
viki kritika ir samdratika apie in katulu stak daug kalbu,
jo savo prekalboje toj sesioj.

Det situon kritika dar nesibadij.

17/200 slugdis keritus dar zyklienu pasirode, kaip
instituto direktoras sulocbe samprinkim apovaratyti mano
paradyto istorijos vadovilio dazle ab pasokieu, kad toj da-
lyj paradytoj jua 3 metai stpaz abar pekkis jua padaryti
kad kuriosepalsas, sas veiaty dar karta kolektiyvai apvoti
tyti, kad statity dabartimas ab istorijos reikalavimas,
bet slugdis ne tai reikalings bevo, jua reikojo tik at-
kardyti man tikroveitis mano dazba, ir abvarti buvo pu
Jurginis, kad manai paja mano realkij, Jurginis ir priedajo,
kad mano vadovilyze nepobemo kamus nepavadintus "savynas
kurz", kad nepatiktas to Lietuvos valstieiskai ojo i partia-
nemas pried gromozas ir t.t. O gubonai pobrove, kad mano
raiznerj nera partiklmas, o istos burduankis objektyvmas,
Man nejuoda darbei, kad tas imozas, kuri ab visgi atai-
sies dar tiek poboris bogoms, rasireiskia tokiu polai-
sa, tokas padetes verta veidmainiu.Paredeje savo istorijos
dazle 3 metai stpaz, ab dazba jua paskaityti ir savo nuo-
mane padarti. ~~Reiznerj dazba ir slugdis, kad jua man da-~~
~~no padetes darba. Jua ab pascijiga savo nuocionj surodeje~~
~~slugdis abizytas riktas. Ir jua is pravale taippat ir~~
~~sa mano dazba pascijigt. Slugdis nieko nestake, o Jurginis~~

suilyt manifestu Lietuvos bajortja gavo teise metikams-
nepalikimais jiesis bendrimams pasimuti valdies orge-
nams, kad istieptj jua i Sibira, juos ir nudojosi kai
kurie daraitikai kad terroizmit savo bendrimams, kad
silepsut is ja dazba darba ir pobartyi pobukimais. Taip
antais (ab pasakias mereris, bet tikruvoj tai buvo grafas
Cepakis) jis pasitave valdies 2 savo dvaru valstiecia, kad
istieptj juoda i Sibira ab nepalikimais. Bet jua pesivilino,
laikas jua nepalikimas o jo jua paruoiskim darba bendriarab
pasukimais. Vietoj istiepti i Sibira gubernijos valdyba
parvartosi nepalikimais bendrimams atgal i Cepakis dvaru
Kija puryadi, patiekim Aleksandra Kerckj, kuris sumale
kalavijoms, kuriam pagalboj buvo buvo atabje ir listarid.
Zaprasutai abomas, kad tame pasireiskit Lietuvos-ruvoj tasy
glandi vienobaj ir kad Kerckis sumales kalavijoms isgal-
bojo Lietuvos. Ab pasukim kad tas mabis neisgebbojo Lietuvos
kalavijoms susijomet su kryziuoniais dar atkakling ab
pulti adetury.

Takis visur pasidemas Lietuvos tautos negyvingumo
atimas nera rearty istorije, tokius mirioj pamocikro tautos.
Kad kerckis Lietuvos istorografijed. Slugdis kadjo pramalgas
savydmas pasimuti aboj pasak tik kelis misko mervilkin-
tius lodimas, asyt neturevo ka atakytli.

Ze mano ilstruojimo buvo padaryta pertrenka is simuties.ab
ilijam mano. Pasirode, kad po pertrenkos akademiijos pres-
dentas, taippat didelis palaidis, atidarant sesijj parvilds
kad Karalivis istuojimas yra neleistinas nera jis ir turi
95 m. (kam bitad buvo pridita ab mesuramtu) ir kad is to

(**OK** ir ministro tarybą pūrinimui), bet dar via laukiu =
 zedimas ar nepalagiamis savo dalyko. Į juos galima kreipsi-
 tis (taip bent priimta bolševicų praktikoje) tikrai kalbi-
 mant sąsų ir prestant daromai kalbės, o mano paraišimas,
 kaip struktūrai, at pačiu mano kalbintojus. Dar via lauk
 kiu. Pagalios ir ta esant geriausia, daro bevalius, ir
 man atrodo bevalingas pasaulis kintantis dabartiniu
 laiku daryti. Šiekas negali atgauti kaip viko dalykai nes
 tolimiausioje atelyje. Ir tad dar laukiau. Bet ir kovot
 nesiai ir su miestiniu laogaus tikju, betgi kai kovo o ne
 sedeti raskas sodjus ir kirmyti "gyvenimo baloju"

/ 3PS /

Agitatorius ant 1940-ųjų tams kvietimas, o jio privalo į
 šiekėti struktūras. Tadgi itaiki ir non noro at balerava nu-
 aie.

bet ne tikame pomsio atabeg. beavaru man ir tai kad
 seno amerikie nuotis darosi kintatrofika, kateptalios
 bešoms pragreiviams actimo g-dim, užteko dar pusiakodavil-
 no pragreivimai daugiamis 2-3 arvaitim, o kas bus toliau,
 perspektyvų nesmyt jokių. bet mano toptenlogia. kaip noru
 veiks greviti. daru viand žiemai maiku, turia balvių kai
 parasarai. kaip tai gyvenia. o pui mane gera nuotauka.

Darosi dabartimas pasaulinis politinis konjunkturos krise,
 karas jau prasideda. amerikie žungtinos valstybes jau yra
 faktinose karu su Chinaje, rezimie ir pokukoms kaulioo,
 JAF jau sutelbė mas sąsų karu pabėgti, paskui jau seka kito

valstybes. Jau prasideda pasaulinis audra = nušlyvenimas
^{pasaulio} žuairimais dviejų pasaulio. laisvo deokretinio pasaulio
 su totalitarimu. kas laimės sužiu pasulyti, bet karas,
 beiras karas, net įsiveduosis sunku, tik pumanius šurpau
 ima. bet ta esant imėsi galvimanėm sąsų į dabar esama
 bevilidų, bevalių bobūų. Galbut man ir nepavika šlikti gy-
 vam šitos baidios katastrofos aioutojiam. bet, tebunie karu
 kai pragredžia ji dabartinę nepakenkiamą padeti! kai stei-
 stausis suose valstose žemesiose atelies. Tebunie karas
 o gal bet ir at stausis suojm laikų, gal nors pora metų
 pragreivis baigtis ir atreiv. laisvas pilietis.

kas amerikie žungtios itaiki byla kol kas dar nesil-
 kinti pabėgti. bet esant pasauliui direktyviniam organam

Jam sacers parinti tiek žemės kiek pirmiau jis turėdavęs ir dirbdavo sąsūdytą darbininkų rinkinys. Dabar kuomet diu žemės d-ky dalis turi savo žemės ūklyvius, ūkininkai jau nėra tiek darbininkai. Kad didesnis žemės plotus apdirbtai, o leitai žemės dirvoms tai vaiztėto negali, taigi nuujakus riai ir skindimai atiras taikūs būdu su valdikiu negalima buvus geruoju teisingai žemės kluoniam atklyti. Žemės karys užtikinti yra įejaus sau su visa energija sugubosime atijungti este lieturus das ir užgrobtu kopuloniūm sriti. Musu srities turi išreiti ir išras būdu, Pamenų šo. ses kluoniam išreikimo ir taikmas sugyvenimo buvusiai ūki niūdu ir nuujakaris. set ir kuzektyviai ūkioj goliai pasli- likti jei ju da'vriai sacers to šonai valdytu būdu ir to liūm šanti.

Kreivis žemdirbiai už šitaudu vietas, ovis ir sunkus šaita oveta išreikti kluoniamas. Tai kluoniam kaip ūkininkai. ti an kluoniamas. kaip elgtis su kluoniamais Pamenis ir svetia'liūm švadais jas suklyti: kluoniamas sau ir kur at'ja. Bet kada elgtis su musu ūkininkais su lieturais ir lieturais švadais kluoniamais. Oia reikia stengtis netai. ti kerito prieš juos ir musu mkenatėjusių ju valdytu lot. kaip lieturus švada'g. o ju daug ir jie gali neiškeisti šventorijs savo štrindėkmas.

Švada'li Pienas daugbe lieturai višikiui mokaitai neti- ir mudiūi mkenatėti su ju ir suris sritiesoly, bet sen švada'liūm kaito kaito at'viesi šien ju. Tio kurio dau- švada kaito kaito kaito kaito. kad musu mkenatėti. ir švada'liūm kaito kaito kaito kaito. kad musu mkenatėti ir švada'liūm kaito kaito kaito kaito. kad musu mkenatėti ir švada'liūm kaito kaito kaito kaito.

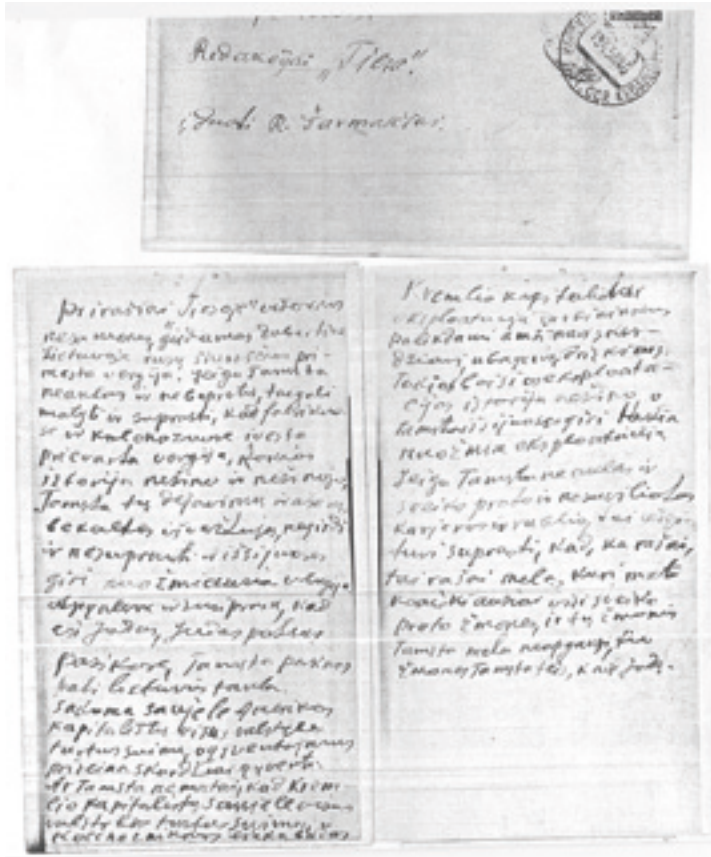
išreikti grūdintai melkinti to padaryti. Duoti išreikti 2-3 rubų ailes, kluoniam dicensio maisto pasitinti. Šigama su jais turi būti susidagus be jokio škuruso, net ir su padėtais kluoniamoms. Ses neturia pasirodyti, kad ju metodus ses vartojame, pabrėžti kad ses neušeikrotime ju škuruso, kad pėpėdistame tikrai kluoniamais oiginoai su kluoniam metodus.

Autras kluoniamas tad omų žemės ordalinio kluoniamas. švada'li stobdami ūkininkai. kuziy dali šibirun išvėdė iš ten jie kuzikais savo jas mēlojo šibiru laukius, kivi dar vargata ir kuzikais kuzikais švada'li. Mes suprentame, kad su jais begalo metoidingai pasitoly, juo lubius, kad dau- gelis ju vėdė perydinas ūki ir niūku prieš darbininkus nemusialito. Ju turi būti iš veigijon išreikti, turti būti grūdinti lieturus. šet dējū, girdėti vienam kluon

ju kuzikais prieš nuujakaris. kuzikais buvo išreikinti ju žemė. "Mes, girdi, tiems švada'liūm parydysime, ka mus švada'liūm". Švada'liūm mkenatėtingas ir švada'liūm kerito jausmas. Tai žemėms prie seni apylinku švada'liūm. Nauja- kuriai švada'liūm sacers atidūm: žemės, kuria jie per kelis metus aplytoje savo pabrėžto, ir švada'liūm lieturus savo švada'liūm. Ke pabrėžto ses vieni liki vieno privalo- su švada'liūm kaito kaito kaito. žemės lieturai atidūm

ses švada'liūm kaito kaito kaito. švada'liūm kaito kaito kaito kaito. švada'liūm kaito kaito kaito kaito. švada'liūm kaito kaito kaito kaito. švada'liūm kaito kaito kaito kaito. švada'liūm kaito kaito kaito kaito. švada'liūm kaito kaito kaito kaito.

4 priedas. S. Matulaičio anoniminis laiškas „Tiesos“ redakcijai su prieraišu „įduoti R. Šarmaičiui“ (rankraštinis originalas ir šio straipsnio autorių surinktas spausdintinis tekstas)

„Tiesos“ redakcijai. Įduoti Šarmaičiui
[Anoniminis Stasio Matulaičio laiškas R. Šarmaičiui]

„Pirašiai „Tiesoje“ visokias nesąmones gindamas dabartinėje Lietuvoje šurkščiai primestą vergiją. Jeigu Tamsta ne aklas ir ne beprotis, tai gali matyti ir suprasti, kad fabrikuose ir kolchozuose įvesta prievarta, kokios istorija nežino ir nežinojo. Tamsta tų dejavimų ir aimanų be kaltės išvežtųjų negirdi ir nesupranti ir išsijusęs gini nuožmiausią vergiją. Apgalvok ir suprask, kad esi Judas, Judas pats pasikorė, Tamstą pakars pati lietuvių tauta. Sakoma saujelė Amerikos kapitalistų visus valstybės turtus suima, o gyventojams prisieina skurdžiai gyventi. Ar Tamsta nematai, kad Kremlio kapitalistų saujelė visus valstybės turtus suima ir kolchozninkams lieka lašas. Kremlio kapitalistai eksploatuoja darbininkus palikdami amžinai skurdžiais, ubagais driskiais. Tokios baisios eksploatacijos istorija nežino, o Tamsta išsijusęs giri tokią nuožmią eksploataciją. Jeigu Tamsta ne aklas ir sveiko proto ir nesuviliotas karjeros ir rublio, tai visgi turi suprasti, kad ką rašai, tai rašai melą, kurį mato ko aiškiausiai visi sveiko proto žmonės ir tų žmonių Tamsta melu neapgausi, tie žmonės Tamstą teis, kaip Judą.“

“You are Unrealistic Man”: Some New Personal Traits for the Characteristic Portrait of Leftist Intellectual and Historian Stasys Matulaitis

Gintaras Mitrulevičius, Ramūnas Trimakas

Mykolas Romeris University, Faculty of Politics and Management, Valakupių St. 5, Vilnius, Lithuania,
e-mail: mitrgint@gmail.com; ramunas.trimakas@mruni.lt

Summary

The article presents the main facts from the biography and scientific activity of historian Stasys Matulaitis with a special focus on the final years of his life. The twists and turns of the life of Stasys Matulaitis, a leftist by ideological orientation, were tightly linked with important events in Lithuania's public and political life. A personal, intellectual and political biography, which was influenced by those events and itself influenced them (as well as acted through them) encompassed the tension, drama and controversy that shaped the history of Lithuania of the second half of the 19th century–the first half of the 20th century. Certain little known (or barely known until recently) aspects of evolution of attitudes of Stasys Matulaitis as a historian and politician after World War II are especially noteworthy.

Matulaitis' public speech delivered on 10 November 1950 in the Institute of History of the Academy of Sciences of the Lithuanian Soviet Socialist Republic targeted against the then head of the institute Juozas Šiugžda as a falsifier of history is one of the examples of attempted resistance to the policy of control and indoctrination of historical memory undertaken by the totalitarian system. A former long-year Bolshevnik and advocate of the Soviet system, Matulaitis took a critical approach towards his earlier position and became an unpersuadable opponent of the Soviet regime. The strong personality, especially productive on the creative dimension, would often draw the attention of nearly all governments within whose jurisdiction he lived owing to his peculiar and independent positions, which he had no fear of demonstrating in public. The final conflict with the representatives of the official government in Lithuania under the Soviet occupation, which occurred at the end of 1950 in the Institute of History, Matulaitis being its certain “guilty party”, could easily come to a tragic end for him. He succeeded in avoiding another arrest and deportation; however, he spent the last years of his life in a state of constant nervous tension and in straitened circumstances. The documents enclosed to this article do not only reflect the personal opinion and experiences of their author; in addition to his resentment against the system of that time, they contain rather accurate characteristics and facts which were about to fall into oblivion.

The metamorphoses of Matulaitis' life reflect the dramatic changes of the epoch. The present article evaluates the evolution of Matulaitis' attitudes in the context of the attitudes of various other leftist intellectuals who admired Bolshevism for a certain period of time in their lives or

leftist intellectuals who were simply sympathizing with the USSR towards Soviet regime and their disappointment with it.

The article comes with previously fully unpublished Matulaitis' texts of anti-Soviet content: the act of finding of anti-Soviet texts (Matulaitis' proclamation *Citizens* and *Diary*), written by the employees of the State Museum of History and Revolution of Lithuanian Soviet Socialist Republic, Matulaitis' *Diary* written at the end of 1950 and a proclamation *Citizens* as well as his anonymous letter to the editorial office of the newspaper *Tiesa*.

Įteikta / Received 2015 11 20
Priimta / Accepted 2017 04 18